

TRES JOANS MARTORELL PER A UN SOL TIRANT LO BLANC

Antoni Ferrando
Universitat de València

1. La qüestió de l'autoria del Tirant

E LA MAJORIA DELS ESCRIPTORS D'ARREU DEL MÓN NOMÉS coneixem que són autors de determinades obres perquè així se'ls atribueix en els manuscrits o en les edicions que les reproduïxen. Ningú no dubta, per exemple, que Miguel de Cervantes és autor d'*El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. I, tanmateix, no conservem cap document que avale que ell realment escriví dita novel·la.

Una cosa semblant ha passat amb el *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell, fins al segle XX. Acceptàvem, d'acord amb la informació que proporcionava l'incunable de 1490, que aquesta novel·la es publicà per primera vegada a València sota el títol de *Tirant lo Blanch*, que estava escrita per «mossèn Johanot Martorell, cavaller», i que, segons la dedicatòria a don Ferrando de Portugal, hauria estat traduïda «de lengua anglesa en portoguesa, mas encara de portoguesa en vulgar valenciana, per ço que la nació d'on yo só natural se'n puxa alegrar». El colofó de l'obra reitera aquesta informació de la dedicatòria, en el sentit que Martorell l'hauria traduïda «de anglès en lengua portuguesa e après en vulgar lengua valenciana», però que, havent mort Johanot Martorell, «no-n pogué acabar de traduir sinó les tres parts» i que «la quarta part, que és la fi del libre, és estada traduïda a pregàries de la noble senyora dona Ysabel de Loriç per lo magnífich cavaller mossèn Martí Johan de Galba». La mateixa informació es reproduïx si fa no fa en la segona edició de Barcelona, de 1497. En canvi, en l'edició de la versió castellana publicada a Valladolid el 1511, l'obra es titula *Los cinco libros del esforçado e invencible cavallero Tirante el Blanco de Roca Salada*, desapareix la dedicatòria i, per tant, el nom de

Martorell, i es publica com a obra original anònima. Així és com la va conèixer Miguel de Cervantes. L'any 1916, Francesc Martínez i Martínez va publicar el testament de Martí Joan de Galba, segons el qual aquest posseïa un «libre cubert de pregamí apellat *Lo Tiran*» i un segon exemplar, «tot acabat, lo qual tenen per original los stampadors». El testament no parla de l'autoria de *Lo Tiran*, però l'erudit valencià, tenint en compte el que diu el colofó de l'incunable, deduí de les dades del testament de Galba que l'exemplar amb cobertes de pergamí seria l'original incomplet de Joanot Martorell, mentre que el segon exemplar, el destinat als impressors, ja hauria contingut la quarta part del *Tirant*, feta per Galba (Ferrando 1993). I així s'ha cregut quasi unànimement per la crítica fins que el 1990 Martí de Riquer féu notar la contradicció entre les informacions de la dedicatòria i les del colofó i va optar per donar credibilitat a les de la dedicatòria. Així i tot continuàvem sense cap document que avalés que Martorell fos l'autor, total o parcial, del *Tirant*. El mateix Riquer, el 1990, encara donava Martí Joan de Galba com a valencià.

El coneixement que teníem sobre Joanot Martorell i Martí Joan de Galba i sobre el *Tirant* ha canviat substancialment a partir dels anys 90 del segle passat. Ara en coneixem molt més i molt millor les biografies respectives. Així sabem que Joanot morí entre el març i l'abril de 1465, i no el 1468, com es creia, i que Martí Joan de Galba era un català aveïnat a la ciutat de València. Un dels documents més importants sobre l'autoria del *Tirant* és el que exhumaren, el 1991, Jesús Villalmanzo i Jaume Chiner, sobre el plet judicial entre Galceran Martorell, germà de l'escriptor, i Martí Joan de Galba, substanciat entre abril i maig de 1465. Gràcies a aquest plet ens consta documentalment per primera vegada que Joanot és autor del *Tirant lo Blanc*. És un dels pocs casos en la història de la producció literària de tots els temps no contemporanis i d'arreu del món en què tenim documentada, i no merament manifestada, l'autoria d'una obra literària. En aquest plet, Martí Joan de Galba declara que posa a disposició de la cort de justícia «lo libre que té per quèrens de l'honorable Johanot Martorell, quondam, cavaller, apellat de *Tirant lo Blanch*», el qual té en «penyora per cent reals». El document venia a donar la raó a Martí de Riquer sobre l'autoria única de Martorell. Certament, el *Tirant* podria haver estat manipulat entre 1465, en poder definitiu de Galba, i 1489, en què se'n signà el contracte d'edició, però essencialment és obra de Martorell. Si hagués estat

incomplet, difícilment l'hauria pres en préstec Martí Joan de Galba i de segur que aquest no ho hauria deixat de declarar davant el tribunal de justícia o en altres circumstàncies. Gràcies a aquest document també podem confirmar que Martorell hauria acabat la novel·la com a més tard a principis de 1464. Un altre document, exhumat per Francesc Villanueva i publicat per Abel Soler (2014), ha posat de manifest que Joanot Martorell era al servei de Joan II a Saragossa com a més tard el març o primeries d'abril de 1464, on probablement s'hauria traslladat gràcies als 100 reals de plata que poc abans havia rebut de Martí Joan de Galba en penyora pel manuscrit del *Tirant*.

A la dedicatòria del *Tirant*, Martorell es queixa de les seues «curials e familiars ocupacions qui obsten, e de les adversitats de la noÿble fortuna que no donen repòs a la mia pensa». Efectivament, els problemes judicials de la família, que confirmen els diplomataris de Jaume Chiner i Jesús Villalmanzo (1992) i de Villalmanzo (1995), requeien sobretot en Joanot com a hereu universal del senyoriu de son pare i dels deutes que n'arrossegava, tot i que Joanot en solia delegar la gestió en els seus germans. Per això Joanot se sentia aclaparat per aquests problemes econòmics («qui obsten») i víctima de la mala sort («la noÿble fortuna»). Galba confirma aquesta situació penosa en les seues al·legacions judicials, ja que declara que Galceran Martorell «sab que lo dit mossèn Johanot passava moltes necessitats e lo dit Martí Johan li prestava dinés sovent, la qual cosa no és ignorada per lo dit Galceran» (Villalmanzo 1995: 553).

Doncs bé, quan ja teníem assumida l'autoria única de Martorell, independentment del grau de manipulació a què va ser sotmès el text original, i quan ja havíem admès que Martorell probablement havia redactat el *Tirant* entre el 2 de gener de 1460, si donàvem crèdit a la dedicatòria de l'incunable, i primeries de 1464 com a més tard, va i resulta que Jaume Torró (2001) afirma «amb seguretat, que després de la mort del Magnànim, Joanot Martorell no va tornar a València», que es movia a Barcelona «entre les files vianistes i antijoanistes» i que, mort el seu protector, el príncep de Viana, i «acabada la novel·la», «va haver de procurar-se nous senyors en el seguici de Pere el Conestable i els va dedicar la novel·la de cavalleries que ja devia tenir acabada». L'escriptor seria, per tant, el «Joanot Martorell» documentat a Barcelona «com a escrivà de ració del príncep de Viana i com a trinxant del príncep en missions

al seu servei». Posició que Torró (2010) tractarà d'avaluar amb una col·lecció documental.

La qüestió encara s'ha complicat més arran de la publicació per Agustín Rubio Vela (2010) d'una monografia sobre els vincles de Joan Martorell, senyor de Beniarbeig i Benicadim, amb el comtat de Dénia. Segons Rubio, l'autor del *Tirant* hauria estat mossèn Joan Martorell, procurador dels comtes de Dénia entre 1459 i 1463 junt amb el jurista Gabriel de Riusech. Vicent Josep Escartí Soriano (2012) n'ha localitzat i publicat el nomenament. Abel Soler (2012) creu que l'escassa documentació segura sobre el Joanot Martorell dels anys 1458-1465 confirma les lamentacions de l'autor en la dedicatòria del *Tirant* a don Ferrando de Portugal i suggereix que passà els seus últims anys a València, en situació d'extrema pobresa.

Així doncs, tindriem així tres candidats homònims a l'autoria d'un sola obra, el *Tirant lo Blanc*: segons la versió més coneguda, que ha justificat Abel Soler (2012; 2014), l'autor hauria estat un «mossèn Johanot Martorell, cavaller habitador de la ciutat de València», on degué viure la major part del període de 1458-1465; segons Jaume Torró (2002; 2012), hauria estat un mossèn Joan o Joanot Martorell, servidor del príncep de Viana, que l'hauria acompanyat des de Nàpols en el seu viatge de retorn a Barcelona, ja que no concep una obra com el *Tirant* al marge d'una cort; finalment, segons Rubio Vela (2010, 2011, 2013 a, 2013 b, 2015), hauria estat un mossèn Joan o Joanot Martorell, cavaller, escollit pels Rojas Sandoval per a representar-los al comtat de Dénia i administrar els seus béns.

El meu objectiu ara i ací és donar compte més *in extenso* dels arguments de tots tres investigadors i justificar els meus punts de vista sobre cada una de les tres hipòtesis. En principi, la qüestió de l'autoria sembla banal, ja que el que realment importa és l'obra. I l'obra, el *Tirant lo Blanc* (d'ara endavant *TB*), és realment extraordinària. Ara, precisament per això mateix, no és irrellevant el problema de l'autoria. Obres amb una densitat de referents culturals com és el *TB* esdevenen retaules impagables d'un moment històric. La coneixença de la biografia de l'autor ens ajuda a comprendre i a interpretar aspectes molt diversos de la seua obra. Per això trepitgem amb peu més ferm quan estudiem el *TB* que no quan examinem el *Curial*, de l'autoria del qual encara en sabem ben poc. I ens és molt més fàcil entendre el *TB* de Joanot Martorell, de 1490 i 1497, que no l'anònim i descontextualitzat *Tirante el Blanco*, de 1511, que conegué Cervantes.

Avui sabem amb certesa que Joanot morí abintestat, pobre i sense fills coneguts, cap al març de 1465, segurament a la ciutat de València, i que llavors el seu manuscrit del «Tiran» estava en mans de Galba. La dedicatòria de la novel·la a don Ferrando de Portugal, «rei expectant», ja induí Riquer (1990) a demanar-se si tindria res a veure amb les expectatives de successió de l'infant portuguès al principat de Catalunya com a successor del seu cosí Pere el Conestable (1463-1466). Ja sabem que aquest havia estat proclamat rei de la Corona d'Aragó pels antijoanistes catalans després de la renúncia d'Enric IV de Castella (1462-1463). Quan es pensava que la proposta d'identificació de l'autor del *TB* amb l'escrivà de ració homònim de Carles d'Aragó, príncep de Viana (1439-1461) i exduc de Gandia (1439-1451) havia tancat la qüestió de la biografia de Martorell (Torró 2001, 2002), les troballes documentals dutes a terme per Agustín Rubio Vela (2010), Vicent Josep Escartí Soriano (2012) i Abel Soler Molina (2012), que s'han centrat precisament en els anys del darrer Joanot Martorell (1458-1465), han introduït elements biogràfics nous, que qüestionen ben significativament, i en sentit molt divers, la nostra coneixença de l'escriptor i, doncs, les nostres percepcions sobre el *TB*, redactat amb tota probabilitat entre 1460 i 1464. Però Rubio, Torró i Soler no han manejat els mateixos documents i, en els que han coincidit, no els han interpretat de la mateixa manera. La homonímia entre els diversos Joan / Joanot Martorell documentats llavors al regne de València no sempre ha pogut evitar algunes confusions, oportunament aclarides (Rubio Vela 2015). Així i tot, no sempre és possible dissipar tots els dubtes i això ha permès a tots tres investigadors de proposar hipòtesis d'identificació ben diferents, però amb conseqüències també ben diferents.

Tot plegat confirma que la comprensió i la interpretació de no pocs elements del *TB* són indestriables de la coneixença de la biografia del seu autor real. I que no es pot construir història literària a partir d'hipòtesis, sinó a partir de fets documentals contrastats. Tanmateix, les hipòtesis ben plantejades i argumentades sempre són útils per a avançar en la recerca honesta d'uns objectius tan exigibles científicament com imprescindibles des del punt de vista de la història cultural.

Així, si l'autor del *TB* fos Joan o Joanot Martorell, «*civis Valentie*» resident a Barcelona, escrivà de ració, almenys entre 1458 i 1461, de Carles d'Aragó, i missatger, almenys entre 1462 i 1463, del

lloctinent Juan de Beaumont, com postula Torrò, la interpretació del sentit de la dedicatòria a don Ferrando de Portugal resultaria políticament coherent, però hauríem de provar documentalment i justificar convincentment, per exemple, per què el nostre presumpte autor canvià de militància política mentre escriví el *TB*, o per què no apareix mai documentat explícitament com a cavaller o per què es consigna el seu nom junt amb un Joan Martorell menor de dies, presumiblement fill seu, si sabem que l'escriptor morí sense fills coneguts, o per què vivia amb una certa comoditat si ens consta, gràcies al plet de 1465, que «lo dit mossèn Johanot passava moltes necessitats e lo dit Martí Johan de Galba li prestava dinés sovent, la qual cosa no és ignorada per lo dit mossèn Galceran Martorell». I si l'autor només pot ser un dels dos Joan Martorell, «*miles, habitator Valentie*», documentats a la ciutat de València explícitament als anys 1458-1465, hauríem de dilucidar quin dels dos presenta uns lligams clars amb l'obra i amb la família de l'autor del *TB*, i, per tant, quin dels dos reuneix les condicions per a identificar-lo com a tal. Perquè, com veurem després, no tenim encara cap document que identifique directament cap dels dos Joan Martorell proposats per Torrò i per Rubio respectivament com a autor del *TB*. Així les coses, haurem de continuar indagant sobre uns indicis discutibles o atènyer-nos a les proves indirectes.

La qüestió de la identificació del Martorell autor del *TB* es complica si se la fa dependre d'un lloc cortesà de producció i de consum, com postula Torrò, per a qui aquest lloc ha de ser Barcelona a partir de 1460, quan arriba el príncep de Viana. Alguns filòlegs, com Josep Pujol, Rafael Beltran i Lola Badia, han seguit Torrò en aquest plantejament. Altres, com Jaume Auferil, Albert Hauf, Vicent J. Escartí i jo mateix, o historiadors com Agustín Rubio, Abel Soler, Mateu Rodrigo, Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver, l'han rebutjat obertament. Riquer (1980: 284)), tot i considerar que la dedicatòria a Ferran de Portugal podria evidenciar una simpatia de Joanot Martorell envers Pere el Conestable, no qüestiona que el nostre autor escrivia «a València en plena guerra civil catalana». És evident, doncs, que la identificació de l'autoria d'una obra és bàsica per a contextualitzar-la i interpretar-la adequadament. En el nostre cas, caldrà aplicar una metodologia rigorosa a l'anàlisi de les dades que ens forneixen els documents referits a almenys els tres Joans Martorell proposats respectivament per Torrò, Rubio i Soler,

delimitant amb claredat les constatacions i les interpretacions. En altres mots, caldrà no confondre les realitats documentals i les percepcions que se'n tenen, sempre subjectives. I caldrà adoptar una posició crítica davant les interpretacions més discutibles.

Així les coses, és obvi que la identificació de l'autor del *TB* és ben rellevant per a la història de la llengua, de la literatura i de la cultura en general. La interpretació de molts passatges del *TB* o del sentit de les seues tries onomàstiques i de les actituds dels seus personatges dependrà en gran mesura de la identificació que s'haja proposat. Però cal que les hipòtesis no substituïsquen les realitats documentals, sense les quals poden derivar en ciència-ficció.¹

2. Les hipòtesis: tres Joans Martorell i tres escenaris de redacció, Barcelona, Dénia i València

Tot seguit expose breument els punts que considere bàsics de cada una d'aquestes tres hipòtesis autorials:

a) Segons Torró (2001, 2002), l'autor del *TB*² no tornà de Nàpols a València, sinó que acompanyà a Barcelona el Primogènit, de qui era escrivà de ració i trinxant. Mort Carles d'Aragó (23-IX-1461), Joan o Joanot Martorell, «*civis Valencie*» –constatació que segons Torró no indicaria exclusivament la condició jurídica de «ciutadà» i, doncs, seria compatible amb la suposada condició de cavaller, enlloc explicitada–, es posà al servei de Juan de Beaumont, dugué a terme diverses missions diplomàtiques a Castella i França, que reflectí al *TB*, i finalment es va posar al servei de Pere el Conestable, com avalaria la dedicatòria de la novel·la, ja acabada, als nous senyors. En una bona part de la documentació adduïda per Torró (2010) se l'anomena Joanot Martorell, la mateixa forma del nom que apareix al *TB*. Els tractaments de «(ben) amat» (*dilectus*) i de «mossèn» avalarien la seua condició de cavaller. De fet, només hi hauria un sol

¹ Aquest article posa al dia la segona part d'un article titulat «Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)», publicat a *eHumanista*, 22, 623-668 i, en versió impresa, a COLÓN, Germà (ed.), *Els escriptors valencians del segle XV*, Castelló de la Plana, UJI, 2013, 139-191]

² En una bona part del regist documental presentat per Jaume Torró (2010) al congrés tirantia de València del mateix any, el cognom del servidor del príncep de Viana apareix escrit «Marturell», reflex fidel del context dialectalment catalanooriental en què aquest es movia.

«Joanot Martorell» cavaller, documentat al segle XV (Torró 2012). La cort il·lustrada del príncep de Viana a Barcelona, i no cap altre lloc, seria l'àmbit idoni per a la creació del *TB*. Aquest criteri ja descartaria que el procurador del comte de Dénia fos l'autor del *TB* (Torró 2011). És en la cort de Barcelona on l'escrivà de ració del Primogènit «va passar els darrers anys de la seva vida, durant els quals va escriure la seva gran novel·la, entre el cercle de vianistes i antijoanistes després d'esclatar el conflicte», i on va conèixer els materials a partir dels quals la va redactar (Torró 2001: 118). I és en aquella cort que Martorell va coincidir amb Joan Roís de Corella, segons que es deduiria de la presència de l'obra de Corella en alguns cançoners vinculats a la cort del príncep de Viana. Si va empenyorar el manuscrit del *TB* a Martí Joan de Galba, bé a Barcelona o bé a València, és perquè «hauria tingut necessitat de diners en efectiu» (Torró 2011: 594). L'antijoanisme de l'escrivà de ració del Primogènit explicaria la dedicatòria de la novel·la a don Ferrando de Portugal, possible hereu de Pere el Conestable, que així «tuvo que haber sido escrita a finales del verano o en otoño de 1464» (Torró 2006 a: 79).

b) Rubio Vela (2010) creu identificar l'autor del *TB* amb mossèn Joan Martorell, coprocurador dels comtes de Dénia, Fernando de Rojas i Sandoval i Diego de Sandoval, junt amb el jurista Gabriel de Riusech, entre la darrerria de 1459 –exactament, des de l'agost 1459 (Escartí 2012)– i gener de 1463, en què Dénia tornà de fet i de dret a la jurisdicció reial i, conseqüentment, Martorell perdé el càrrec. De nou a València i sense recursos econòmics, Joan Martorell hagué d'empenyorar el manuscrit del *TB* a Martí Joan de Galba, a la darrerria de 1463 o a principis de 1464. L'antiga vinculació de Joanot Martorell amb els Gómez de Sandoval, ja en els fets de Xiva (1449), les al·lusions paròdiques del *TB* a misser Albert de Riusech, transsumpte del jurista Gabriel de Riusech, coprocurador de Dénia, amb qui Martorell va tenir certes divergències, la possibilitat que el nom de Ricomana fos un homenatge a la culta Juana Manrique, esposa de Fernando de Rojas, són arguments, entre altres, que confirmarien que aquest mossèn Joan Martorell ha de ser l'autor del *TB*. En tot cas, l'autor del *TB* no pot ser l'escrivà de ració del príncep de Viana, perquè el càrrec d'escrivà de ració no era, en general, propi dels cavallers i perquè mai se'l documenta explícitament com a cavaller, omissió sistemàtica que Martorell no

hauria consentit de cap manera (Rubio 2011). La dedicatòria a don Ferrando de Portugal com a «rey spectant» s'explicaria en funció de l'expectativa d'un regne cristià al nord d'Àfrica, i no en clau successòria del rei 'intrús' Pere el Conestable, ja que la deslleialtat que implica aquesta posició antojoanista és incompatible amb els principis de la cavalleria exposats al *TB*, segons els quals «la major infàmia que'l cavaller pot haver en aquest món, sí és com ve contra son senyor natural» (cap. 27). Joanot Martorell degué redactar la major part del *TB* a Dénia mentre era al servei dels Sandoval (Rubio 2011; 2013 a).

c) Segons Abel Soler (2012), totes les dades documentals sobre Martorell referides a la procuració de Dénia apunten que el seu cotitular, Joan Martorell, ha de ser el senyor de Beniarbeig i Benicadim homònim, casat i amb fills i cosí segon del també cavaller Joanot Martorell, l'autor real del *TB*. El senyor de Beniarbeig hauria estat nomenat procurador del comtat de Dénia per la seua trajectòria de defensa dels interessos dels regants del terme de Dénia, que afectaven també els del seu senyoriu, contra els de la vila d'Ondara, possessió d'Hug de Cardona. El Joan o Joanot Martorell del príncep de Viana és un ciutadà de València, que hauria esdevingut escrivà de ració del Primogènit per la seua vinculació amb Joan de Cardona, fill d'Hug de Cardona i majordom i conseller del príncep de Viana, reiteradament documentat en l'entorn del Primogènit, com es pot observar en la documentació publicada per Bofarull (1864) i per Torró (2010). Aquest Joan Martorell, ciutadà i no cavaller, no pot ser l'autor del *TB*. El darrer Joanot Martorell, el veritable autor del *TB*, «passava moltes necessitats», residia a la ciutat de València i hauria abocat en la novel·la les experiències viscudes pel seu gran amic Jaume de Vilaragut tant a l'Orient com en l'entorn familiar, tal com es reflecteix al *TB*. Els seus problemes amb la justícia eren tan greus i persistents que el rei Joan II li hagué de concedir-li un salconduit, datat a Saragossa el 9 d'abril de 1464, perquè «*Joannotus Martorell [...], relictis negociis et causis suis familiaribus*», pogués circular lliurement per València sense por a ser objecte de persecució judicial (Soler 2014). Encara que Joanot Martorell podria haver iniciat la redacció del *TB* a Gandia, la major part el degué escriure a la ciutat de València, en estret contacte amb Jaume de Vilaragut i de Joan Roís de Corella (Soler 2013; 2014; 2015).

2.1. La hipòtesi de l'escrivà de ració del Primogènit: un constructe ideològic?

Jaume Torró (2001: 104) parteix de la convicció que el gruix de la literatura del segle XV, sobretot dels dos primers terços, es produeix i es consumeix al voltant de la cort, que era el lloc que marcava «les pautes literàries a seguir i el principal motor de la renovació». Sota Alfons el Magnànim, Nàpols s'havia convertit, als anys centrals del segle XV, en el gran centre cortesà de la Corona d'Aragó. Desaparegut el Magnànim (1458), la presència del príncep de Viana a Barcelona a partir del 28 de març de 1460 «farà canviar radicalment el panorama literari de casa nostra, i d'unes terres sense corts passarem a una ciutat [Barcelona] i unes terres amb intensa presència cortesana. Amb ben pocs anys, la literatura i la poesia [hi] van recuperar el seu espai natural» (Torró 2001: 109). Per a Torró és fonamental la consideració del *TB* com a obra de cort i també que només un Joan Martorell servidor del príncep de Viana, així mateix documentat com a Joanot, pot ser el cavaller Joanot Martorell que escriví el *TB*, de manera que tota la documentació d'ençà de 1458 referida a l'«amat» o a «mossèn» Joanot Martorell és interpretada en funció d'aquestes premisses. Són sobretot aquestes premisses les que farien inviable la proposta de Rubio Vela (Torró 2011).

La hipòtesi de Torró és suggerent des del punt de vista de la història literària, perquè enllaçaria la culta cort del Magnànim amb la del seu il·lustre nebot, però la considere objectable per diverses raons:

a) Des del punt de vista de la metodologia històrica, cal remarcar que Torró no ha pogut adduir cap document que permeti identificar directament o indirectament el Martorell «del príncep de Viana» com a autor del *TB*, ni ha pogut mostrar cap document en què el seu nom, com a servidor del príncep de Viana, aparega lligat a la seua condició de fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, pares del novel·lista, o a la de germà de Galceran, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, ni ha pogut presentar cap document en què siga presentat explícitament com a *miles* o com *habitor* de la ciutat de València, ni ha pogut oferir cap dada que assegure la seua presència en la cort de Pere el Conestable d'ençà de l'arribada d'aquest a Barcelona, el 21 de gener de 1464, ni cap

altra dada que el documente a Catalunya després de 1463, o que el pose en relació amb Martí Joan de Galba. En altres mots, Torrò no ha pogut adduir cap prova documental en suport de les seues interpretacions, que a vegades presenta com si fossen evidències històriques reals. Simplement ha partit de la creença que el Joan o Joanot Martorell escrivà de ració i trinxant del Primogènit és l'autor del *TB*, i ha convertit una hipòtesi més que discutible en una certesa inqüestionable. Així resulta que «ara podem afirmar amb seguretat que, després de la mort del Magnànim, Joanot Martorell no va tornar a València» i que hi «va continuar entre les files vianistes i antijoanistes, fins més enllà de la mort del príncep. Acabada la novel·la i mort el seu protector, va haver de procurar-se uns nous senyors en el seguici de Pere el Conestable i els va dedicar la novel·la de cavalleries que ja devia tenir acabada» (Torrò 2001: 111-112). Dit d'altra manera: en donar com a fet segur, sense el més mínim suport documental, que l'escrivà de ració del príncep de Viana és l'autor del *TB*, Torrò dedueix que l'autor del *TB* esdevingué antijoanista, que residí als primers anys seixanta a Barcelona, que hi redactà la major part de la novel·la –l'hauria començada a la Ciutat de Mallorca quasi tres mesos abans d'arribar a Barcelona–, que hagué de posar-se al servei de Pere el Conestable i que hi dedicà als «nous senyors» el *TB*. Tanmateix, l'últim document del Martorell del príncep de Viana adduït per Torrò és del 4 novembre de 1463, és a dir, de pocs dies després de la proclamació del Conestable com a rei, quan encara exercia la lloctinència en funcions el navarrès Juan de Beaumont, càrrec que aquest va abandonar el 15 de gener de 1465 (Trenchs 1982), és a dir, sis dies abans de l'arribada del Conestable a Barcelona. No consta enlloc que l'exservidor del Primogènit passés a formar part de la nova cort. I Martorell no dedicà tampoc el *TB* als «nous senyors», sinó al germà del nou rei Pere, don Ferrando de Portugal, que arribà a Barcelona l'agost de 1464, quan ja feia mesos que l'autor del *TB* n'havia empenyorat el manuscrit a Galba.

Altrament, Torrò també dedueix que, amb el tractament de «(ben) amat» i «mossèn», que apareix només de tant en tant en el seu regist documental (2010), el príncep de Viana «té sempre el tractament de cavaller» (2011: 590), tot i que no documenta enlloc explícitament –cosa insòlita– la suposada condició de cavaller del servidor del Primogènit. I no dubta a presentar com a escrivà de ració del Primogènit el «*Ioannes Martorell*» del document a

favor dels dilectes «*Ioannes et Iacobus Martorell*» que el rei Joan II expedí a Fraga, el 9 de febrer 1461, tot i que no s'hi fa la més mínima referència a aquesta condició. Per a explicar la inesperada gràcia reial de 1461, en un moment de màxima tensió entre el rei i el príncep de Viana, que llavors està en presó, el filòleg català suggereix que «tot fa pensar que es tractava d'una estratègia per aconseguir i acostar-se a un dels familiars del príncep», una interpretació no sols no avalada documentalment enlloc, sinó contradita per la crueltat de Joan II amb els vianistes, com bé posa de manifest el suplici a què va sotmetre el poeta fra Pero Martines, i pel violent context bèl·lic en què es produí, tal com ha destacat Rubio (2015). Una argumentació de semblant estil serveix per a justificar el suposat i sobtat canvi de militància política de l'escrivà de ració: «Les seves missions li haurien permès tornar a la fidelitat de Joan II d'Aragó en qualsevol ocasió»; car, si Juan de Beaumont es passà a les files joanistes el 25 d'agost de 1464, també ho hauria pogut fer l'antic escrivà de ració del Primogènit (Torró 2011: 593). Més matisadament, elucubra: «Penso que Joanot Martorell tornà a València almenys uns mesos abans de morir» (Torró 2011: 592). Pressuposa, doncs, que no hi era abans d'uns mesos, tot i que no ha pogut adduir cap document en què conste que l'autor del *TB* residia aquells anys fora del Regne.

Torró també dedueix dades biogràfiques de Martorell a partir d'elements de ficció del *TB*. Així, creu explicable «la mort del duc de Borgonya, si tenim en compte que entre els primers lectors del *Tirant*, quan Joanot Martorell l'estava escrivint i llegint en públic, comptàvem Carles d'Aragó i el comte d'Armanyac» (Torró 2011: 598), hipòtesi de transmissió i difusió del *TB* no avalada documentalment enlloc. Les dades conegudes suggereixen, però, que el manuscrit original de Martorell no estigué mai a Barcelona abans de 1491, data d'execució del testament de Galba: si el manuscrit del *TB* hi hagués estat, la reclamació judicial de 1465 incoada per Galceran Martorell s'hauria presentat als tribunals catalans, i si el «*Iohanni Marturell minori*» que apareix en l'inventari del príncep de Viana (1461) –no citat per Torró– fos, com sembla, fill de l'escrivà de ració, aquest «*Iohanni Marturell minori*» hauria estat el primer a reclamar la propietat del manuscrit original del *TB*.

Finalment, Torró, en observar que un document contradiu les seues expectatives d'identificació de l'autor del *TB* amb el servidor del príncep de Viana, tendeix a cercar una explicació alternativa a

la inesperada anomalia documental o a imputar-la com un error del seu autor material, sempre possible però mai normal. Així ho fa, per exemple, a propòsit d'un document de 1462, que presenta «*Iohannes Martorell*» com a «*civis Valencie*» 'ciudadà de València', tractament que exclou la condició de cavaller, que és la de l'autor del *TB*: segons Torrò (2011: 584), «*civis Valencie*» no expressaria ací la condició social de 'ciudadà', en oposició a la de cavaller, sinó que «només volia dir 'de la ciutat de València', això és, que tenia el domicili a València –una afirmació que «un historiador no pot subscriure mai» (Garcia-Oliver 2013:206), perquè és «desconèixer la història (Rodrigo 2013: 266)–, o bé que es tractava d'un error [del notari]». O, també, a propòsit d'un altre document de 1460, que presenta un «*Iohannes Martorell, domicellus, habitator Valencie*» com a donzell, una condició que exclou la de cavaller, que és la de l'autor del *TB*: segons Torrò (2011: 585), en «*domicellus, habitator Valencie*» «algun error s'ha produït» en qualificar Joan Martorell de donzell.³ Massa errors acumulats d'altri! Són exemples que prou que il·lustren la metodologia emprada per Torrò.⁴

³ El primer Joan Martorell, ciudadà de València i no cavaller, és òbviament, com ha remarcat Soler (2012: 606), el «*procurator prefati illustrissimi domini Primogeniti*»; el segon Joan Martorell, donzell, habitador de València i oriünd de Gandia, és «*procurator et nomine procuratorio serenissimi principis et domini Caroli, principis Viane*», però diferent de l'anterior, tal com confirma el document 363, de 25 d'octubre de 1452, de la *Col·lecció diplomàtica* d'Hug de Cardona (Ferran Garcia-Oliver *et alli* eds., vol. III, 2011: 1171), on figuren «*Testes, bonorabiles Iohannes Martorell, domicellus, habitator, et Ludovicus Calbet, civis, Valentie*». Més confirmacions documentals a Abel Soler (2012: 606).

⁴ Un historiador medievalista difícilment admetrà que els 40 documents del regist de Torrò (2010) fan referència al mateix Joanot Martorell. Els experts consideren que els números 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 23 es refereixen a l'autor del *TB* o als seus germans; la resta, a l'escrivà de ració del príncep de Viana i missatger d'aquest i de Juan de Beaumont. Com a resultat de la seua convicció que el servidor del príncep de Viana és l'autor del *TB*, Torrò (2006 a: 80-82) manifesta desconèixer «cómo y cuando la copia del *Tirant* viajó de Cataluña y Barcelona a Valencia», ni «si tomó el crédito ante los Gualba de Barcelona o ante la sucursal familiar en Valencia», ni «dónde ni exactamente cuándo murió Joanot Martorell», que «podría haber muerto en Cataluña y podría haber aprovechado su condición de embajador en alguna misión para cruzar el frente de guerra, volver a Valencia y dejar Barcelona», ni «si hizo llegar al príncipe Ferrando de Portugal [que arribà a Barcelona l'agost de 1464] una copia del *Tirant*». «Sólo sabemos que murió abintestato» i que «en la primavera de 1465 el *Tirant* estaba en poder de Martí Joan de Gualba y que Joanot Martorell había muerto a primeros de abril de 1465, o antes, pues esta quizá sólo sea la fecha de cuando llegó la noticia a Valencia, y que antes de morir había dado como garantía de crédito seguramente joyas y biblioteca».

b) Des del punt de vista de la història literària, Torró adopta una visió simplificadora de l'evolució històrica de la literatura catalana del segle XV. Un gran part de la poesia culta que ens ha arribat és cortesana, però no tota (Auferil 2010: 11), i menys encara la prosa. Per a constatar-ho, només caldria adduir l'exemple de les justes poètiques, inicialment impulsades pels nostres reis fins a Ferran I, després tutelades per la noblesa i l'Església i, finalment, convertides en festes ciutadanes. Així com la poesia culta passa, al llarg del segle, de ser cortesana a ser cada vegada més ciutadana, així també la prosa narrativa, desenvolupada inicialment al si de la cort, es converteix, conreada per nobles o ciutadans, en producció i entreteniment urbans cada vegada més desvinculats de l'ambient cortesà. És cert que una part de la noblesa mantenia els seus fils comunicatius amb la cort, però això no implicava una vinculació física permanent. Només cal analitzar la producció narrativa de la ciutat de València en temps de Joan II per veure com eren de prims en molts casos aquests fils. La literatura que es produïa llavors a la ciutat de València, on convivia nobles com Joan Roís de Corella i Isabel de Villena i ciutadans com Jaume Roig i Joan Moreno, ja era predominantment ciutadana. D'altra banda, el lloc de redacció d'una obra, fins i tot si és d'inspiració cortesana, no ha de coincidir necessàriament amb el lloc de gestació. Molt abans del segle XV, Ramon Muntaner, en el seu recorregut per les corts d'Aragó, Sicília i Mallorca, havia aplegat nombroses notícies per a la seua *Crònica*, però aquesta la redactà en la seua alqueria de Xirivella, a l'Horta de València. Al segle XV, Joanot Martorell també il·lustra el cas d'un escriptor que va aplegar una part dels seus materials narratius per al *TB* a la cort: en degué reunir un cert nombre a Nàpols, on residí alguns anys en la dècada dels cinquanta, fins a la mort del Magnànim, ja que en va deixar petges al *TB*. Així, Hauf (2005) hi ha rastrejat la presència de Querubí de Spoleto a través d'alguns italianismes patents, i Torró (2006 b) ha fet veure que Martorell, per a descriure la presa de Rodes, es degué inspirar en la narració de la presa de Bonifacio (1420) pel Magnànim, contada per Uberto Foglietta a les *Historiae Genuenses*. En aquest sentit es pot ben dir que el *TB* té un origen cortesà.

Ara bé, tots els indicis interns i tota la documentació coneguda sobre la redacció del *TB* (1460-1464) no apunten a Barcelona ni a Saragossa com a lloc de redacció de la novel·la, sinó a la ciutat de

València: els trets lingüístics del text són remarcablement valencians, allunyats en diversos aspectes de les convencions cancelleresques que seguïen els secretaris reials; l’afirmació que Martorell traduí l’obra en llengua valenciana «per ço que la nació d’on yo só natural se’n puxa alegrar» llavors només té sentit a València; el manuscrit original del *TB* es documenta a València entre 1465 i 1491, i també l’exemplar destinat als estampadors, entre 1489 i 1491; els processos judicials de reclamació del manuscrit autorial del *TB* (1465) i dels béns de Joanot Martorell (1467, 1468) se substancien a València i tots els testimonis que hi participen són valencians; els personatges i els escenaris retratats al *TB* no són barcelonins, sinó valencians. El context polític del moment a Barcelona –assetjament al Primogènit, antijoanisme polític, inestabilitat institucional, conflictivitat social, dificultats econòmiques i guerra civil– a penes podia fer d’aquesta ciutat el lloc més adequat perquè un joanista militant redactés el *TB*. Altrament dit, en el temps de redacció del *TB*, amb una situació de tensió entre el rei i el Primogènit durant catorze mesos (1460-1461), d’empresonament del príncep durant tres mesos (1461), de guerra civil a partir de 1462 i d’absència dels reis ‘intrusos’ fins a 1464, difícilment podria gestar-se una veritable cort literària a Barcelona.⁵

c) Des del punt de vista de la història interna de la llengua, els trets gràfics i lingüístics de la novel·la responen als hàbits valencians (cfr. & 1.1) i no als d’una persona vinculada directament a la cancelleria barcelonina del Primogènit. No són compatibles la llengua cancelleresca que devia usar el Martorell del príncep de Viana, que podem constatar en el regest documental aportat per Torró (2010), i les particularitats gràfiques, morfològiques, lèxiques i semàntiques valencianes, molt allunyades d’aquella, que l’autor del *TB* es complau a conrear-hi. El mateix Torró (2010, doc. 14) transcriu l’únic document autògraf de l’escrivà de ració del Primogènit, de viatge a França, que ens en pot servir d’exemple. És una carta xifrada, que fa així:

⁵ L’enfrontament entre Joan d’Aragó, rei de Navarra, i el seu fill Carles d’Aragó, ja arranca, si més no, del 1450 i provocà, el 1457, el trasllat del Primogènit a la cort del Magnànim, a Nàpols. Mort el rei Alfons, Carles d’Aragó es traslladà a Sicília el 15 de juliol de 1458, i d’aquí a Mallorca, el 20 d’agost de 1459, on va romandre fins al 22 de març de 1460, en què partí a Barcelona, ciutat on entrà el 28 de març. Recordem que Joanot Martorell confessà que havia començat a redactar el *TB* el 2 de gener de 1460.

«Item més, si serà cas [que] lo senyor príncep hagués necessitat [de] scriure o trametre'm persona, si era necessari remetre'm lretres o persona a la hostaleria dels falcons en Avinyó, car allí toquaré anant e tornant, e per senyal lexiaré en lo libre del hoste lo nom meu en cartes vint-e-una scrit là hon dich hon seré, o si me'n seré tornat, e si serà cas me'n sia tornat, ne lexiaré les lretres, lo qual meu nom dirà Johan Martorel del senyor Príncep de Viana, encara (...) persona (...) porà scriure là hon trobarà lo meu nom e, si lexa lretres o en poder del dit hoste, porà scriure si res covendrà fer per suma».

Doncs bé, a pesar de la brevetat de la missiva, observem que el Joan Martorell del príncep de Viana utilitza sistemàticament el verb *lleixar* (3 ocurrencies). En canvi, l'autor del *TB* alterna ambdues formes verbals, però prefereix *deixar* (54'2%) a *lleixar* (45'8%) en un conjunt de 453 ocurrencies. Aquesta praxi lèxica coetània del servidor del príncep de Viana, tan diferent de la del *TB*, no contribueix gaire a avalar la identitat entre l'autor del *TB* i el de la missiva xifrada. El registre lingüístic del *TB* no s'ajusta als paràmetres lingüístics que empraven llavors els curials barcelonins, que és el mateix que feien servir els secretaris valencians de la cort reial; en canvi, se sembla al dels escrivans de les ciutats i viles reials valencianes.

d) Des del punt de vista de la història social de la llengua, l'autor del *TB* manifesta que s'ha atrevit a «expondre [la història de Tirant] no solament de lengua anglesa en portoguesa, mas encara de portoguesa en vulgar valenciana, per ço que la nació d'on yo só natural se'n puxa alegrar e molt ajudar per los tants e tan insignes actes com hi són». A Barcelona, en els àmbits pròxims a la cancelleria reial i en la ploma dels seus funcionaris, la denominació «llengua valenciana» era sentida com a pròpia del marc intern del regne de València i no tenia llavors cap reflex en els usos cancellerescos. D'altra banda, l'autor d'una novel·la escrita a la Barcelona vianista difícilment podria haver manifestat la seua satisfacció perquè la «nació» dels valencians –decididament joanista– se'n pogués «alegrar» i «ajudar» per l'actitud exemplar de Tirant, un cavaller sempre lleial al seu senyor, com exigia el codi cavalleresc. L'autor del *TB* pensa sobretot en uns lectors valencians, no principatins, i manifesta un acusat sentit de valencianitat, un orgull propi dels habitants del cap i casal de Regne (Rubio 1998: 223). Ja n'havia donat alguna mostra,

com quan, en lletra de batalla a Joan de Mompalau, de 7 de juny de 1437, li retrau la ignorància de certs termes cultes: «E com no siau en Mathoses, mas en la ciutat de València, vergonya deuríeu haver de ignorar los dits vocables [...]» (Villalmanzo / Chiner 1992: 294). L'estil de la novel·la, amb una indissimulada delectació per la prosa artitzada, s'emmarca plenament en l'ambient literari de València. Dificilment es pot identificar amb l'autor del *TB* un Martorell escrivà de ració i missatger, del qual es desconeix la més mínima afeció literària i que hi oblidava l'entorn cultural de Barcelona.

e) Des del punt de vista de les connexions familiars, Torrò no ha pogut adduir cap document que avale explícitament alguna mena de contacte de l'escrivà de ració del Primogènit com a tal amb Francesc Martorell i Damiata Abelló, pares del novel·lista, o amb els seus germans Galceran, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, de València. El document expedit a Fraga el 9 de febrer de 1461 fa referència als germans Jaume i Joan Martorell, però aquest Joan Martorell no té res a veure amb l'escrivà del príncep de Viana. Ho ha demostrat amb pèls i senyal Rubio (2015: 85-87). El dia anterior s'havia produït una conspiració dels vianistes contra Joan II perquè tragués de la presó el Primogènit. El rei hagué de fugir a Fraga de camí cap a Saragossa, i entre els que l'acompanyaven hi havia els dos germans Martorell. «Resulta por completo increíble que el airado monarca, que acababa de escapar de una conspiración en toda regla [...] ordenara a Gallach [...] expedir un instrumento para beneficiar al *escrivà de ració* del príncipe, claro enemigo de su causa» (Rubio 2015: 86). El «contexto documental» fa inviable qualsevol altra alternativa. El mateix Rubio (2011: 353) ha fet veure que, entre els beneficiaris de les assignacions testamentàries de Carles d'Aragó (1461) figuren en un lloc pròxim al del nostre «*Iohanni Marturell*» –que no hi rep el tractament de mossèn tal com es dona als nobles i cavallers que s'hi relacionen–, un «*Iohanni Marturell minori*» i un «*Martorell page*», no esmentats per Torrò. Pel context, es podria deduir que el «*Marturell minori*» és fill de l'escrivà de ració del Primogènit, però l'autor del *TB* no tingué fills coneguts, ja que qui reclamà judicialment a Galba el manuscrit original de l'obra va ser el seu germà Galceran.

Encara que en la documentació exhumada i extractada per Torrò (2010) el servidor de Carles d'Aragó apareix esmentat com a Joanot

en un 22% d'ocasions, en la resta rep el nom de Joan, i ell mateix, en un document autògraf, es presenta com a Joan: «lo qual meu nom dirà Johan Martorell del senyor príncep de Viana». L'omnipresència del nom de Joanot entre les autoritats, els familiars i els testimonis que intervenen en els plets judicials de 1465 i 1468, relacionats amb la propietat del manuscrit del *TB* i amb els béns deixats pel seu autor, respectivament,⁶ confirmen l'ús quasi únic d'aquest nom en els darrers anys del nostre escriptor. Vista aquesta praxi, avalada pel mateix autor al *TB* («Yo, Johanot Martorell, cavaller»), difícilment es pot deduir que el servidor del príncep de Viana tinga res a veure amb el «mossèn Johanot Martorell» autor del *TB*. Altrament, en cap de les demandes judicials posteriors a la mort de l'autor del *TB*, que tanta informació aporten sobre els seus darrers anys, es fa la més mínima referència a la seua presumpta condició d'antic escrivà de ració del príncep de Viana, que és una constant en la majoria dels documents barcelonins adduïts per Torró (2010). Sens dubte, són indicis molt evidents que l'autor del *TB* no és el Martorell del príncep de Viana.

f) Des del punt de vista dels tractaments protocolaris, ja hem dit que Torró (2010) no ha pogut adduir cap exemple cancelleresc o notarial en què l'escrivà de ració del Primogènit aparega presentat explícitament com a cavaller. En la major part dels documents publicats, se'l cita com a «En Johan Martorell», i altres vegades com a «Johan» o «Johanot», sense l'article personal, cosa insòlita si pertanyia a l'estament militar (Rubio 2011; Rodrigo 2013). Excepcionalment, trobem el tractament de «mossèn» en contextos en què sembla que es vol remarcar una deferència envers el nostre personatge. Heus ací dos exemples, adduïts per Torró (2011: 586), de com es presenta el servidor del Primogènit en sengles documents cancellerescos: el document número 15, de 19 de setembre 1459, finalitza així: «*Dominus Princeps et Primogenitus mandavit michi Iohanni Martorell. Martorell. Probata*»; el document número 26, de 2 d'octubre de 1461, comença d'aquesta manera: «*ego, Johannes Martorell, scriba porcions serenissimi domini Karoli primogeniti*

⁶ La preferència majoritària per Joan en la reclamació judicial de 1467, feta per Damiata Martorell (Villalmanzo / Giner 1992: 434-441), s'explica probablement perquè el document fa referència a un deute relacionat amb la donació de Murta i Benibrafi a «Johan Martorell, *tunch* donzell», de l'any 1436, però així i tot no hi manca algun cas de «mossèn Johanot Martorell».

Aragonum». I, pel que fa a la documentació notarial, aquest exemple del protocol de Joan Beneito, de 18 d'agost de 1460, conservat a l'Arxiu de Protocols del Patriarca i també adduït per Torrò, pot il·lustrar el tractament habitual que hi rep el servidor del príncep: «*testes honorabilis Iohannes Martorell, de domo domini Principis*». Rubio (2011) i Rodrigo (2012) descarten que el tractament de «(ben) amat» i «mossèn» impliqués necessàriament la condició de cavaller, com reiteradament argumenta Torrò.⁷

g) Des del punt de vista de la caracterització biogràfica de l'autor del *TB*, no és compatible la imatge d'un Martorell del príncep de Viana, «de maneres amables, culte, ben vestit i ben encavalcat», segons feliç expressió de Torrò (2000:16), enviat en missions diplomàtiques i per tant solvent econòmicament, ja que com a ambaixador comptava «amb els seus propis diners per a les despeses del viatge», amb les declaracions de l'autor del *TB* en la dedicatòria de l'obra, on es presenta víctima de «les adversitats de la noyble fortuna, qui no donen repòs a la mia pensa», ni amb les del plet judicial de 1465, segons les quals «lo dit mossén Johanot passava moltes necessitats e lo dit Martí Johan de Galba li prestava dinés sovent, la qual cosa no és ignorada per lo dit mossén Galceran Martorell», ni amb les de la demanda de Damiata Martorell, de 1467, on «appar no trobar-se béns alguns» en l'«heretat jacent» del seu germà Joanot, ni amb les declaracions arran de la sentència de 1468, segons les quals «és pública fama en la dita ciutat de València majorment entre los conexents lo dit mossén Johanot que aquell és mort en la forma en lo dit capítol contenguda [*ab intestato*] e passat de la present vida en l'altra» (Villalmanzo / Chiner 1992: 429-446), és a dir, com un pobre de solemnitat. Torrò (2011: 594) justifica l'empenyorament del manuscrit original del *TB* perquè l'antic servidor del Primogènit, en arribar a València, «hauria tingut necessitat de diners en efectiu»: una necessitat puntual. Però tal

⁷ De fet, cap dels experts consultats sobre el tema a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València avala la interpretació de Torrò. Jaume Sobrequés (1975: 162; docs. 824, 825, 826 i 827), presenta «Joan Martorell» com a missatger, amb data de 11-IV-1463. José Trenchs (1982: 203) dóna una llista d'onze noms de «correos y mensajeros» de la cancelleria d'Enric IV com a senyor de Catalunya, cap dells amb el tractament de cavaller, entre els quals figura «Joan Martorell». Dels missatgers diu Trenchs que «cuidaron de los textos diplomáticos, las relaciones con otros estados, con altos dignatarios y llevar tratados», és a dir, les funcions que exercia el servidor del príncep de Viana sota la lloctinència de Juan de Beaumont.

interpretació contradiu la declaració judicial de 1465, que presenta l'autor del *TB* amb necessitats econòmiques constants i sense la capacitat de recuperar el seu manuscrit després de més d'un any en possessió de Galba.

La imatge benestant i dinàmica que es desprèn del Martorell documentat el «novembre de 1463 [...] per darrera vegada en una missió davant el comte Joan V d'Armanyac» (Torró 2011: 574), en data molt pròxima a la de l'enllestiment del *TB* (finals de 1463 o principis de 1464), és a dir, quan es produí el susdit empenyorament del manuscrit, no té res a veure amb la situació personal de l'autor del *TB* que ens traslladen els testimoniatges documentals tot just citats. El tarannà bregós, altiu i aventurer de l'autor del *TB* guarda ben poca relació amb la imatge de bon administrador i gestor ordenat de tasques diplomàtiques que es desprèn de la documentació coneguda sobre el servidor del príncep de Viana. Tanmateix, Torró (2001: 119) manté que el *TB* «no és un cosit de retalls ni és l'obra d'un antic cavaller arruïnat, desarrelat i marginat dels cercles importants. És una novel·la de cavalleries escrita en una cort amb múltiples estímuls i per un antic cavaller que vivia al rovell de l'ou i que va conèixer els ambients més distingits». Si fos així, Martorell no s'hauria vist obligat a empenyorar el seu manuscrit del *TB*, ni hauria lliurat aquest a Galba en forma de «XXVII sisterns de full entregue», completament «desligats». Una situació impensable als àmbits cortesans de Barcelona en què es movia el servidor del Primogènit i del lloctinent Beaumont. Altrament, aquest Martorell, ocupat en missions constants fora de Barcelona –recordem, per exemple, que estigué a València des de primers de maig fins a mitjan novembre de 1460, gestionant subsidis econòmics per al príncep (Torró 2011: 583), és a dir, durant gran part del primer any de redacció del *TB*–, difícilment hauria pogut trobar el temps i la tranquil·litat necessària per a redactar una obra de les dimensions i de l'ambició del *TB*, que exigia molta dedicació (Rodrigo 2012).

h) Des del punt de vista de la història política, no és compatible la posició antijoanista del Martorell servidor del Primogènit (de 28 de març de 1460 a 23 de setembre de 1461, a Barcelona) i de Juan de Beaumont, lloctinent d'Enric IV, senyor de Catalunya (d'octubre

de 1462 a gener de 1464),⁸ i la militància joanista de l'autor del *TB*. I, no constant enlloc que Martorell arribés a ser servidor de Pere el Conestable (que, com hem dit, entrà a Barcelona el 21 de gener de 1464), és difícilment explicable la interpretació de la dedicatòria a don Ferrando de Portugal en clau successòria del nou sobirà, més encara si tenim en compte que aquest no arribà a Barcelona fins a l'agost de 1464. La fidelitat joanista de Jaume i Joanot Martorell fou sempre corresposta pel rei, tal com posen en evidència l'esmentat document de Fraga de 9 de febrer de 1461 i l'expedit a Tudela el març de 1462 (Rubio 2010). En el context de la confrontació entre Joan II i la Generalitat de Catalunya, hom hauria esperat del suposat autor vianista del *TB* una menció a la «nació catalana», que en gran part simpatitzava amb el Primogènit, però no hi és. Ben mirat, Torró no ha pogut adduir cap document que avale una relació de l'escrivà de ració del Primogènit amb don Ferrando de Portugal o una deserció de la seua militància vianista. Altrament, l'ambient que reflecteix el *TB* té molt poc a veure amb la conflictiva Barcelona d'aquests anys. En canvi, les referències de l'autor del *TB* a personatges i escenaris valencians són constants. I, quan introdueix algun topònim o antropònim català, aquest es relaciona més aviat amb Lleida i la Catalunya occidental que no amb Barcelona i la Catalunya oriental.

Així doncs, tots els suposats lligams entre la biografia del Martorell valencià resident a Barcelona i la de l'autor del *TB* són meres hipòtesis, no avalades per una documentació contrastada. Tots els medievalistes que s'han ocupat del tema, concretament Rubio (2011; 2013; 2015), Soler (2012; 2014), Rodrigo (2012; 2013), Garcia-Oliver (2013) i Furió (2013), descarten la identificació entre l'escrivà de ració del Primogènit i l'autor del *TB*. Tot plegat fa preguntar-nos si no estem davant un constructe ideològic –o un *wishfull thinking*, com dirien en anglès–, que cerca de fonamentar, amb bases documentals inadeguades i arguments no sempre consistents, «una cort a Barcelona per a la literatura catalana del segle XV», que s'hi ha de situar «a partir de l'arribada del príncep de Viana en aquesta ciutat».

⁸ Encara que Enric IV comunicà la seua renúncia a la corona catalana el 13 de juny de 1463, els diputats del General i el Consell del Principat de Catalunya mantingueren la seua administració i, doncs, la lloctinència de Juan de Beaumont, fins al gener de 1464, en què arribà Pere el Conestable. Aquestes són, per tant, les autoritats a les quals prestà els seus serveis el missatger Joan Martorell.

2.2. *La hipòtesi del procurador del comte de Dénia: una bona argumentació no suficientment provada*

Agustín Rubio Vela ha situat les seues recerques inicials (2010, 2011) en el marc de: *a*) les relacions de la noblesa valenciana amb Alfons el Magnànim i Joan II; *b*) els vincles econòmics i culturals entre la noblesa autòctona i la noblesa castellana sobrevinguda arran de la presència dels Trastàmara en la Corona d'Aragó, i *c*) els conflictes entre una Ciutat de València que s'autoeregeix en garant i defensora dels interessos del Regne i una noblesa autòctona i forastera que malda per preservar els seus privilegis. No debades estem davant d'un prestigiós historiador de la València medieval, que coneix molt bé el tema. En el conflicte entre Joan II i el Primogènit, que coincideix amb els anys en què Joanot Martorell començà a redactar el *TB*, el regne de València, incloent-hi quasi tota la noblesa, es decantà pel rei. També els Martorell.

Encara que Rubio (2010: 43) parteix de la convicció que l'escriptor Joanot Martorell, quan intervingué en el conegut incident de Xiva (1449), podria tenir ja «alguna vinculació con la casa del conde de Castro», Diego Gómez de Sandoval, comte de Dénia (1431-1454), i que el procurador de Dénia (1459-1463) homònim és la mateixa persona, no descarta, en un context en què es documenten diversos casos amb els mateixos nom i cognom, «la posibilidad de que fuese un caso de homonimia». En aquest cas concret només podria referir-se a mossèn Joan Martorell, cosí segon de l'autor del *TB*, resident a la capital del Regne, ja que «se sabe que en 1455 “l'onorable mossén Johan Martorell, cavaller, habitador de València”, actuó de testigo ante el *justicia civil* en un asunto referido a los hermanos Martorell, a la sazón ausentes» (Rubio 2010: 71). De tota manera, la connivència del «mossèn Joan Martorell» procurador de Dénia amb els Sandoval i el suport que aquell sempre rebé de Joan II semblen fora de dubte. Rubio suggereix que és gràcies als bons oficis dels Rojas i Sandoval que Joan II expedí diverses provisions favorables als germans Martorell. I creu que alguns noms propis de la novel·la, bé deformats, bé de manera críptica, avalarien la compenetració de l'autor del *TB* amb els Sandoval. Així, un nom com Ricomana, filla del rei de Sicília, donzella «de inextimable bellea [...], molt sabuda e de moltes virtuts complida», seria una al·lusió críptica i alhora un homenatge a Juana Manrique de Lara, la lletraferida esposa de

Fernando de Rojas, besnéta d'Enric II de Castella, germana dels poetes Gómez Manrique i Rodrigo Manrique, i tia del poeta Jorge Manrique, l'autor de les famoses *Coplas a la muerte de su padre* (Rodrigo Manrique), en què lamenta el trist destí de «los infantes de Aragón». I un cognom com Roca Salada, el llinatge propi del cavaller Tirant, podria suggerir en les dues síl·labes inicials RO i SA els cognoms Rojas i Sandoval. «El autor hacía, pues, uso de artificios literarios bien conocidos, nada extraños en la época» (Rubio 2010: 81-85). Entre les «razones sólidas que permiten defender la hipótesis de que la novela fue escrita en aquel condado» de Dénia, Rubio (2010: 71-73) addueix la presència de «miçer Albert de Riuçech», que seria transsumpte del jurista Gabriel de Riusech, coprocurador del comtat. Així mateix, Rubio (2010: 72) explica la pèrdua del càrrec de procurador dels Sandoval, ja a començament de 1463, com a causa dels «apuros económicos que le llevaron [a Martorell] el 1464 a pedir varios préstamos a Martí Johan de Galba para poder sobrevivir». Ja hem vist que Rubio descarta qualsevol relació de la dedicatòria del *TB* a don Ferrando de Portugal amb les expectatives de successió a la corona catalana, ja que el príncep portuguès va residir a Catalunya entre l'agost de 1464 i el març de 1465, quan el *TB* ja era enllestit i havia estat lliurat a Galba.

Des del punt de vista de la història literària, la hipòtesi de Rubio Vela té la virtut d'enllaçar Joanot Martorell amb les corts i amb la literatura de Castella i d'Aragó, que certament té un bon nombre de reflexos al *TB*. Riquer (1990: 187-190) ja hi va fer veure la influència d'escriptors com Clemente Sánchez de Vercial i Juan Rodríguez del Padrón i les petges del romancer castellà. També va ser Riquer qui recordà que Martorell, a diferència de l'autor del *Curial*, que el catalanitza, preservà en castellà al *TB* el nom de Madreselva (cap. 247), pres de la *Carta de Madreselva a Mauseol*, de Rodríguez del Padrón. Un indicati dels contactes de Joanot Martorell amb la cort saragossana de Joan d'Aragó podria ser l'al·lusió «al discreto / e gentil de Marturel, / más galán que Leonel», que llegim en una «Respuesta» de Mendo Chamiso al «El mote que vende Contreras», en un context que sembla avalar la familiarització de l'escriptor amb els lletraferits aragonesos i castellans que la freqüentaven.⁹

⁹ Dec la referència a Agustín Rubio. El «mote que vende Contreras» suscità les respostes de García de Guiar, Gutierre d'Agüello, Diego de Torres, Esta. Per a l'editora, met al mateiuuscit / meras" çena, Penyalossa, Alfonso de Córdoba, Messia i Mendo Chamizo. Per a l'editora, Ana María Álvarez Pellitero (1993: 297), l'esment

El text de Chamizo és reproduït al *Cancionero de Palacio*, aplegat segurament en aquella cort (Álvarez 1993: XIII, 298). La figura de l'espia Ciprés de Paternó al *TB* (cap. 149), inspirada en un personatge històric aragonès, Ciprés de Paternoy, que fou padrí de l'infant Ferran d'Aragó (1453), el futur Ferran el Catòlic, remet al mateix context. No podem oblidar que un germà de Joanot, Jaume, era uixer d'armes de l'infant Joan d'Aragó. Són detalls que posen de manifest uns contactes més que esporàdics de Joanot Martorell amb la cort de Saragossa. Ja hem avançat que per a Rubio la privança de Joanot Martorell amb Joan d'Aragó és atribuïble en bona part a les vinculacions d'aquell amb els Sandoval. En aquest sentit cal recordar que Fernando de Rojas i Sandoval era majordom de Joan II i que la seua esposa Juana Manrique tenia una gran ascendència tant en aquesta cort com en la de Castella. De fet, tots dos eren sovint a la cort saragossana del rei de Navarra (Rubio 2011: 49-70).

D'altra banda, Rubio remarca les complicitats literàries entre els Sandoval (Diego Gómez de Sandoval, Fernando de Rojas i Juana Manrique) i Joanot Martorell. Se sap que Diego Gómez de Sandoval, comte de Dénia entre 1431 i 1454, s'interessà per la cavalleria, ja que encarregà a Alonso de Cartagena la redacció del *Doctrinal de los caballeros*, ja enllestit el 1445. Doncs bé, en aquest tractat s'usen tan freqüentment el terme 'cabdillo' i els seus derivats que Rubio (2010: 80) es pregunta si el recurs de Martorell al nom Capdillo-sobrelos-capdillos, «extrañamente escrito en castellano y con la misma grafía» al *TB*, no és fruit de la seua familiarització amb el tractat de Cartagena, «que se supone presente» en la biblioteca del comte de Dénia. Com ja ha estat dit, la presència dels Sandoval al *TB* es visualitzaria, segons Rubio (2010: 80-85), en els noms críptics.

Joanot Martorell també tenia una bona coneixença de la cort portuguesa i de les campanyes del rei Alfons V i del seu germà don Ferrando de Portugal al nord d'Àfrica. Als ulls de Martorell, l'infant don Ferrando, considerat hereu de la corona portuguesa entre 1438

de «Marturel» en la resposta de Chamizo «parece una clara referencia a Joanot Martorell» i l'aparició d'un altre nom, «Avellaneda», «puede aludir a la amante de Juan II de Aragón, de quien tuvo un hijo, Diego de Avellana, arcediano de Daroca y promovido, más tarde, a la sede episcopal de Mallorca». Entre els poetes antologats en aquest *Cancionero* figuren Rodrigo Manrique (1406-1476), futur mestre de l'orde de Santiago, i Gómez Manrique (1412-1490), germans de Juana Manrique, l'esposa de Fernando de Rojas, comte de Dénia. Rodrigo Manrique estigué a València el 1449, precisament l'any dels incidents de Xiva. Els Manrique es decantaren per la causa dels infants d'Aragó.

i 1451, precisament quan Martorell passà per Lisboa de retorn d'Anglaterra cap a València, oferia la imatge del que havia de ser un autèntic cavaller. Bastaria aquesta admiració pel príncep portuguès capficat en l'empresa de recuperar per al cristianisme les terres nord-africanes per a explicar-nos la dedicatòria del *TB*. En realitat, la part nord-africana del *TB* i la dedicatòria a don Ferrando de Portugal –entroncat amb la Casa reial d'Aragó– semblen l'expressió d'un somni cavalleresc de Martorell, de velles arrels a la Corona d'Aragó, car en la novel·la el protagonista fa realitat el tradicional projecte dels reis d'Aragó, ja explicitat per Ramon Llull en el seu *Liber de fine*, de recuperar Terra Santa per la via del nord d'Àfrica.¹⁰ Potser en el fons hi podem endevinar una crítica de Martorell al Magnànim per la seua escassa voluntat d'intervenció en l'afer de Constantinoble. En aquest context, sembla raonable la interpretació que fa Rubio (2010: 87-95) del sintagma «rey spectant», i més encara si tenim en compte que don Ferrando arribà a Catalunya l'agost de 1464, prou mesos després que el manuscrit del *TB* estigués en mans de Galba, encara que potser aquest exagerava en termes cronològics quan, l'abril de 1465, declarava que «són passats pus de XIII o XV mesos que lo dit en Martí Johan de Galba té lo dit libre».

Tots aquestes elements semblen reforçar la posició de Rubio Vela i són d'un indubtable interès per a la història literària i cultural de l'època. Tanmateix, al meu parer la seua hipòtesi presenta també aspectes discutibles, com són:

a) Rubio no ha pogut aduir cap document que permeta identificar directament o indirectament el Martorell procurador dels comtes de Dénia amb l'autor del *TB*, ni ha pogut mostrar cap document en què el seu nom, identificat com a procurador de Dénia, aparega lligat a la seua condició de fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, pares del novel·lista, o a la de germà de Galceran, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, ni ha pogut presentar cap document que permeta deduir que és persona diferent de mossèn Joan Martorell, senyor de Beniarbeig i Benicadim.¹¹

¹⁰ Me'n vaig fer ressò a Ferrando (1993:34). Ara ha reprès aquesta hipòtesi interpretativa, amb sòlid suport documental, Vicenç Beltran (2012), tot descartant així implícitament la connexió de la dedicatòria del *Tirant* amb la presència de don Ferrando de Portugal a Catalunya i amb la qüestió successòria de Pere el Conestable, en una línia semblant a la d'Agustín Rubio (2010). Per a Mateu Rodrigo (2012), la dedicatòria podria obeir a raons d'imatge, com un recurs eficaç de prestigiar l'obra.

¹¹ Rubio (2010: 64) considera una equivocació del *Dietari del capellà d'Alfons el*

b) El nostre medievalista no ha pogut adduir tampoc cap document en què el nom del procurador de Dénia aparega com a Joanot Martorell. Ben al contrari, mossèn Joan Martorell, de qui, en un document de 1450 (Garcia-Oliver 2011: 900), es diu que «de pus de XX anys ençà que us diets senyor dels dits lochs de Beniarbeig e Benicadim», sempre apareix citat com a Joan, circumstància, reiteradament documentada (Soler 2014), que fa pensar que el procurador de Dénia deu ser en realitat el senyor de Beniarbeig.

Certament, l'autor del *TB*, ja cavaller, rebia indistintament el nom normal i el diminutiu, però no en les mateixes proporcions ni en les mateixes circumstàncies: en concret, en aproximadament el 50% dels casos apareguts en la documentació exhumada i extractada per Villamanzo i Chiner (1992), és esmentat com a que tenia Joan Martorellsar-lot de Joan II (Rubio 2011: 49-70).com com acom «(mossèn) Johanot Martorell»; en vora un 25% de casos hi apareix com a «mossèn Martorell», i, en el 25% restant com a «(mossèn) Johan Martorell». Abans de 1440, en què va ser investit cavaller, el nostre escriptor sol conegut com a Joan Martorell i rep el tractament d'«En». Però a partir del 1440 coexisteixen dos Joans Martorell cavallers habitants de la ciutat de València, i per això caldran fórmules documentals per a diferenciar-los. La manera com s'evità llavors a València la confusió era aplicant quasi sistemàticament en els documents en vulgar, d'ençà que els dos esdevingueren cavallers, el nom de Joan al senyor de Beniarbeig i el nom de Joanot, i fins i tot de *Iohannotus* en alguns documents en llatí, a l'escriptor. En els documents en llatí la forma normal era *Iohannes* i la diferenciació entre els dos cavallers homònims es feia mitjançant altres procediments. Probablement, la tendència de designar l'autor del *TB* com a Joanot ja venia d'abans de 1440. Ja hem vist que als darrers anys de la vida de l'autor del *TB* s'imposà quasi absolutament l'ús de Joanot. Per això, l'absència de la forma Joanot tant en els documents de nomenament de procurador del comtat de Dénia,

Magnànim la referència a Joan Martorell amb data de 1466, en què reporta una «gran bregua» a Dénia, que provocà la intervenció de la Ciutat de València, a conseqüència de la qual Jaume de Fachs, enviat de la Ciutat, «pres lo castell, lo acompanyà a mossèn Joan Martorell», ja que llavors el castell continuava en mans de Galceran d'Eslava (1462-1475). I, efectivament, els errors del dietarista són obvis. En canvi, no es solament «probable», com diu Rubio (2010:71), sinó més que probable que el «mossèn Johan Martorell» convocat a les Corts de 1465 siga el senyor de Beniarbeig i Benicadim.

exhumat per Escartí (2012), i de la presa de possessió, exhumat per Soler (2012: 611), com en tota la documentació coneguda dels anys 1459-1463 relacionada amb l'exercici d'aquest càrrec a Dénia, ni en la documentació posterior adduïda per Rubio (2015), no ajuden gaire a identificar-lo com a l'autor del *TB*.¹²

c) La referència a Gabriel de Riusech al *TB* sota la forma ben poc críptica d'Albert de Riusech sembla diàfana, però no necessàriament se l'ha de relacionar amb la condició de coprocurador del comtat de Dénia que tenia Joan Martorell, amb qui Riusech certament tingué serioses desavinences en l'exercici del càrrec (Rubio 2010: 73-75). També l'escriptor Joanot Martorell, el 8 de novembre de 1462, fou objecte, junt amb el seu germà Galceran, com a hereus de Francesc Martorell, d'una demanda judicial de pagament d'unes rendes generades des de l'any 1436, formulada per Gabriel de Riusech. No devien guardar bon record de Gabriel de Riusech ni el coprocurador de Dénia ni el germà de Galceran Martorell. Ara bé, fa de mal casar l'aversió de l'autor del *TB* als juristes i les tries matrimonial del senyor de Beniarbeig: la seua esposa, Beatriu Gallach, era filla d'un dels més prestigiosos juristes del regne de València, i el seu fill Joan tingué com a esposa Joana Valleriola, filla del jurista Arnau Valleriola (Rubio 2015: 64). En qualsevol cas, Gabriel de Riusech era un dels juristes més prestigiosos del Regne, i l'escriptor podria haver-lo pres al *TB* com a prototipus d'una professió que detestava cordialment.¹³

¹² En les convocatòries a les Corts de 1463 i de 1465, només apareix un sol «Johan Martorell». En el segon cas, l'escriptor ja feia set mesos que havia mort.

¹³ Com a il·lustració del rebuig que legistes i notaris com Gabriel de Riusech solien produir entre certes capes de la societat de l'època, especialment entre els cavallers, com el nostre Martorell, no em sé estar de reproduir ací, amb regularització dels signes gràfics auxiliars, un extracte del testament del cavaller mossèn Andreu Gasull adreçat als fills (publicat el 9 de novembre de 1479), que Josep Guia (2003: 204) ha exhumat: «[...] si per ventura los dits fills meus o lo hu de aquells volia amar sciència o proseguir studi en alguna facultat honesta e aprovada, axí com són arts liberals, philosophia natural o moral, methafísica e specialment theologia, en tal cas vull que de mos béns los sien comprats los llibres que-ls seran necessaris. Mas, com per experiència prou coneguda yo entenga clarament que ab molta dificultat los juristes, com síndichs o advocats, se puxen salvar, ans los que més cuyden saber e més treballen sobre lurs leys majors inichs són, per quant majors intricacions, opinions e varietats los occorren per a perturbar la veritat coneguda e la justícia del prohisme, e la lur fi e intenció no és sinó poder vençre e guanyar la causa qualsevulla que sia, com yo als fills meus o a algú de aquells no vulla esser causa de perdició

d) La relació de l'autor del *TB* amb els Sandoval (Diego Gómez de Sandoval, Fernando de Rojas i Sandoval i Juana Manrique) no ha d'estar lligada necessàriament a la procuradoria de Dènia. Els Sandoval ja devien tenir llavors casa a València, tal com es dedueix del cens general del Regne de 1510. És a aquesta casa on els seus procuradors de Dènia i Aiora, com ara Riusech i Martorell, devien acudir per a retre comptes. En nombrosos documents, Juana Manrique figura com a procuradriu del seu marit, situació que permet deduir una presència a la ciutat de València més permanent que la del seu espòs. Fins i tot no es pot descartar que fos a sa casa de València que Juana Manrique acollia la tertúlia literària de què parla Gómez Manrique (Rubio 2010: 85). No seria l'única tertúlia promoguda per una noble castellana vinculada a València, ja que Isabel Suaris –possiblement una Suárez de Figueroa– també sembla que en promogué una. Ignorem si «na Llepafls de Sandoval», la dama a què fan referència les malparleres de *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume Gassull, que també al·ludeixen al *Psalmista* de Corella i al *Tirant*, té res a veure amb Juana Manrique. En tot cas, la presència d'una Sandoval en aquesta composició sembla avalar el prestigi que tenia a la ciutat de València la comtessa de Dènia (Escartí 2011: 394). Així doncs, la relació entre l'escriptor Martorell i els comtes de Dènia podria haver-se donat tant a la cort, com suggereix Rubio, com a la ciutat de València.

e) L'examen de les fonts del *TB* i l'escassa capacitat econòmica de Joanot Martorell suggereixen que el nostre novel·lista hagué de recórrer a la consulta de llibres en biblioteques de nobles, notaris, mercaders i clergues lletraferits de la ciutat de València –llavors la primera ciutat de la Península Ibèrica i la capital cultural i econòmica e perill de lurs ànimes, per tant vull e man que, on per ventura ells o algú d'ells, per algun cas o temps o per inducció de alguns o per propri motiu o com que sia volien estudiar leys e dret civil ni despendre-y temps, desijant o no desijant advocar causes algunes civils o criminals, en tal cas no vull que de mos béns los sia donat ni ministrat, en estudi ni fora estudi, ans vull e man que no puxen heretar res de mos béns, ni haver part alguna en aquells, com yo sia cert que tal camí no és per a salut de lurs ànimes, ans són obligats tots aquells no solament a Déu, mas a moltes satisfaccions e restitucions als prohimes fahedores de sos propis béns. E aquell pare qui a tals facultats ordena e ajuda sos fills no és sens gran culpa davant Déu, com sàpia que cascun advocat se esforce prevaler en la causa, encara que veritat ni justícia no·u consenta». Joanot Martorell els detestava tant, als homes de llei, que generalment delegà en el seu germà Galceran la defensa dels seus interessos.

de la Corona d'Aragó—i, en particular, en la de Joan Roís de Corella, ja que el *TB* es fa ressò d'obres d'aquest escriptor no solament anteriors al 1460, sinó també d'altres que semblen coetànies de la redacció de la novel·la (Escartí 2011a; 2011b; 2015). El 1458, l'any que podria haver tornat de Nàpols, Martorell podia trobar-se pels palaus, convents i carrers de València, la ciutat de la qual era bisbe el totpoderós cardenal vicecanceller Roderic de Borja, escriptors com Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena, Bernat Fenollar, Jaume Pérez i Joan Moreno, per citar els més coneguts, i, aquell any i els següents, els primers escrits de Corella ja devien circular per la ciutat. Certament, Martorell degué portar d'Itàlia alguns dels materials que abocà al *TB* (Torró 2006 b), que devien ser pocs (Soler 2015), però és València, i no Dènia, el lloc que oferia l'ambient més propici per a estar al dia de les novetats literàries, per a consultar la majoria de les fonts emprades, per a escoltar aventures com les que li podria haver contat Vilaragut (Riquer 1980; Soler 2013), i per a articular els canvis lingüístics i estilístics que s'hi observen.

f) És cert que Martorell confessa i fa una demostració generosa al *TB* de la seua afició pels noms críptics i pels jocs de lletres, molt de moda als cercles cortesans de l'època, segons hem pogut veure a propòsit de la presència de Martorell al *Cancionero de Palacio*, però la interpretació d'aquestes enginyoses combinacions ha de estar avalada no sols per indicis, sinó també per proves fefaents. De tota manera, el recurs de Martorell a aquesta mena de jocs de mots, que Rubio remarca oportunament, pot ser patent en el cas de Juana Manrique, però no sembla la manera més transparent d'homenatjar la resta de la família. De fet, diversos medievalistes han formulat serioses reserves a la interpretació d'alguns d'aquests elements críptics. Per a Rodrigo (2012: 635) «són jocs força complexos, sols a l'abast d'un lector iniciat en el secret». Garcia Oliver (2013: 206) i Furió (2013: 153) els considerem arguments inservibles de cara a la dilucidació de l'autoria.

g) Rubio no ha documentat cap relació directa o indirecta del Martorell procurador de Dènia amb don Ferrando de Portugal, tot i que els contactes freqüents de Dènia amb els ports nord-africans la podrien haver facilitat. Certament, la interpretació del sintagma «rey spectant» que fa Rubio la fa innecessària. Tanmateix, allò que

més crida l'atenció en la trajectòria del Martorell procurador de Dénia és que no s'haja pogut trobar cap document que revele les seues afeccions literàries o alguna mena de relació amb el procés de redacció del *TB*.

La recerca de Rubio Vela permet constatar uns vincles estrets entre l'autor del *TB*, els Sandoval i la cort de Joan d'Aragó / Joan II. La seua hipòtesi, defensada amb molta convicció, potser intensificada per la inviabilitat de la de Torró, no ens forneix, però, proves suficients per a demostrar que mossèn Joan Martorell, procurador de Dénia, és identificable amb l'autor de *TB*. De fet, els medievalistes Soler (2012), Garcia-Oliver (2013) i Furió (2013) la descarten en la pràctica. Per a Rodrigo (2012), si bé la hipòtesi de Rubio «resulta de major força» que la de Torró, cal que «successives investigacions aclaresquen els dubtes que encara hi romanen». Tanmateix, la hipòtesi de Rubio, elaborada a partir d'un sòlid suport documental i erudit, aporta observacions molt útils i imprescindibles per a situar el *TB* en el seu verdader context històric i cultural.

2.2.3. La hipòtesi del Joanot Martorell en contacte directe amb Joan Roís de Corella i Jaume de Vilaragut: entre la força dels indicis documentals i la seducció de les intuïcions

En el seu estudi sobre Joanot Martorell, Abel Soler Molina (2012) se centra en dues qüestions: *a)* dilucidar si les propostes d'identificació de l'autor del *TB* realitzades per Torró i per Rubio tenen un suport documental sòlid, i *b)* proposar, si no són satisfactòries, com és el cas, una hipòtesi alternativa. El jove medievalista valencià creu que l'autor del *TB* és mossèn Joanot Martorell, cavaller, *habitor* de la ciutat de València, diferent, per tant, del seu cosí Joan Martorell, senyor de Beniarbeig i Benicadim, que seria el procurador dels comtes de Dénia, i diferent també d'un Joan Martorell, ciutadà de València, que seria l'escrivà de ració del príncep de Viana. Soler atribueix els «miratges» historiogràfics de Torró i de Rubio Vela a l'homonímia entre diversos valencians de l'època que duïen la mateixa combinació de nom i cognom. D'aquests personatges, n'interessen quatre, que relacionem a continuació amb el tractament corresponent i amb una breu individualització biogràfica:

a) En (excepcionalment, mossèn) Joan/J Joanot Martorell/Marturell, *civis* de València, oriünd de Gandia. És l'escrivà de ració

i trinxant del príncep de Viana i procurador del príncep de Viana a València, resident a Barcelona entre 1460 i 1463, probablement pare d'un «*Iohanni Marturell, minor*» i possiblement familiar d'un «*Marturell, page*»;

b) En Joan Martorell, donzell, segurament senyor de l'Alqueria d'En Martorell (Horta de Gandia), *habitor* de València, però oriünd de Gandia. Actuà en alguna ocasió en nom de procurador del príncep de Viana i de Joan de Cardona, fill d'Hug de Cardona;

c) mossèn Joan Martorell (c. 1420-c.1490), cavaller, *habitor* de València, senyor de Beniarbeig i Benicadim. Del seu matrimoni amb Beatriu Gallach (1445) nasqueren Joan, l'hereu, també cavaller, i Pere, donzell; i

d) mossèn Joan/Joanot Martorell (c. 1410-1465), fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, cavaller, *habitor* de València. Fou senyor de Murta i Benibrafim fins al 1444, com a hereu del seu pare, i cosí segon del Joan Martorell homònim, senyor de Beniarbeig i Benicadim.

Concretament, Soler qüestiona que l'atribolada «casa» del Primogènit hagués pogut esdevenir una veritable cort i que el lloc de redacció del *TB* se situe «entre els cercles de vianistes i antijoanistes» a Barcelona. De fet, considera incompatible l'atrefegada vida del Joan Martorell primerament escrivà de ració del príncep de Viana i després missatger del lloctinent Beaumont i de la Diputació de Catalunya, que exigia l'agilitat física d'un home jove, amb l'edat avançada que per a aquell temps tenia l'autor del *TB* i amb la necessitat de temps lliure que havia d'implicar la redacció d'una obra de l'extensió de la nostra novel·la. En conseqüència, descarta la identificació d'aquest Joan Martorell amb l'autor del *TB*, més encara si «sembla ser [...] un home casat i amb fills, servidors també del príncep». Creu, com Rubio, que Torró no prova enlloc que l'escrivà de ració del príncep de Viana –càrrec generalment vinculat a ciutadans– fos cavaller, condició que no avalen tampoc els tractaments rebuts, i relaciona la dedicatòria a don Ferrando de Portugal amb la «deriva africana» de la part final del *TB*. La situació econòmicament arruïnada de Joanot Martorell, que compartí amb el seu bon amic Jaume de Vilaragut, derivaria de la manca d'un ofici després de la tornada de Nàpols. De fet, tant Martorell com Vilaragut van haver de recórrer al prestamista Martí Joan de Galba.

Per a Soler, l'escrivà de ració del Primogènit, Joan Martorell, seria el ciutadà homònim documentat fins al 1449 com a servidor

de l'egregi don Hug de Cardona (1407-1482),¹⁴ és a a dir, el mateix Joan Martorell documentat després de 1449 com a servidor del fill i successor d'Hug de Cardona, Joan de Cardona i de Navarra,¹⁵ majordom i cosí segon de Carles d'Aragó i de Navarra, príncep de Viana. Creu Soler que el Joan Martorell del príncep de Viana s'hauria incorporat a la casa del Primogènit com a conseqüència de la vehiculació, abans de 1455, de Joan de Cardona i de Navarra a la mateixa casa del Primogènit, i que hauria tingut una relació molt estreta amb Miquel Dalmau, ciutadà de València, oriünd de Gandia, col·laborador d'Hug de Cardona si més no entre 1450 i 1456 i, després, col·laborador de Joan de Cardona i del príncep de Viana. També fa veure que, després de la mort del príncep de Viana, Joan Martorell i Miquel Dalmau continuaren al servei de Joan de Cardona i que va ser Martorell, en concret, qui reportava notícies de Cardona a les autoritats barcelonines. D'aquesta estreta vinculació de Joan de Cardona amb el príncep de Viana es fan ressò uns quants dels documents publicats per Torró. Així que podem deduir que l'escrivà de ració Joan Martorell aniria, el gener de 1457, a Nàpols amb el príncep i que, almenys fins a la darrerria de 1463 o als primers dies de 1464, degué ser la mà dreta de Joan de Cardona a Barcelona.¹⁶

¹⁴ Mort sense successió legítima Alfons el Jove (1425), segon duc de Gandia, Hug de Cardona i d'Aragó, senyor d'Ondara, del Real de Gandia i d'altres alqueries de la Safor i de les Valls de Confrides i de Guadalest, es va considerar tercer duc de Gandia (1425-1433), ja que era fill de Joan Ramon Folch de Cardona i de Joana d'Aragó, filla d'Alfons el Vell. Hug de Cardona va ser majordom del rei Carles III de Navarra, i és ací on va conèixer Carles d'Aragó (1421-1461) i on es va casar (1427) amb Blanca de Navarra, filla de Joana de Navarra, que era filla natural del rei Carles II de Navarra. La seua esposa era, per tant, cosina germana de la reina Blanca de Navarra, primera esposa de l'infant Joan d'Aragó, el futur rei Joan II d'Aragó. Després de vuit anys de plet amb Hug de Cardona (1425-1433), l'infant Joan d'Aragó aconseguí judicialment el reconeixement dels seus drets al ducat de Gandia (1433), però sis anys després els cedí al seu fill, Carles d'Aragó, príncep de Viana (1439).

¹⁵ Joan de Cardona i de Navarra (c. 1430-Ondara 6-II-1502) va fer testament a València el 13 de desembre de 1479. L'hereu universal va ser el seu fill Alonso de Cardona, poeta en castellà antologat al *Cancionero general*, d'Hernando del Castillo (1511). L'1 de febrer de 1502, Joan de Cardona va vendre a Maria Enríquez, duquesa de Gandia, les alqueries de la Safor que hem esmentat a la nota anterior, heretades de son pare, Hug de Cardona.

¹⁶ Observa Soler que Joan de Cardona negocià, el 1461, les noces de Carles de Viana amb Isabel de Castella i que, després de la mort del príncep, lluità a Catalunya (1461-1464) contra Joan II, que l'havia desterrat de València per la seua adhesió al

El Joan Martorell senyor de Beniarbeig correspondria, segons Soler, al mossèn Martorell, coprocurador de Dénia (1459-1463), perquè els comtes de Dénia coneixien la forta implicació d'aquest cavaller i dels seus avantpassats en la defensa dels drets de reg de Dénia i de Beniarbeig contra els regants d'Ondara, senyoriu d'Hug de Cardona,¹⁷ i perquè tenien proves suficients del seu posicionament a favor dels drets dels Sandoval en el conflicte entre aquests i les autoritats de Dénia (1454-1459), les quals havien sol·licitat al Magnànim la devolució a Dénia de l'estatus de vila reial que tenia abans de ser cedida als Sandoval (1431). Una prova de les fortes implicacions del senyor de Beniarbeig amb la vila de Dénia és un document de 1469, donat a conèixer per Soler (2014: 473), segons el qual la vila, ja en mans reials, exigeix a «*Joannes Martorell, cuius dicitur esse locus de Beniarbeig, [...], miles*» que participe del quitament d'un oneros censal que ell, temps arrere, havia contribuït a carregar sobre la hisenda municipal. No sabem si aquesta reclamació té res a veure amb l'etapa en què mossèn Joan Martorell fou procurador del comte de Dénia (1459-1463). Per a Soler, que el procurador dels Sandoval no és l'autor del *TB* ho provarien cinc fets:

a) no rep mai el nom de Joanot, com sol rebre l'autor del *TB*, sinó el de Joan;

b) és casat i amb fills, i no solter i sense descendència coneguda, com l'autor del *TB*;

c) no s'adreça mai a Berenguer Mercader, batle general del Regne, com a «car oncle», ni aquest a ell com a «car nebot», tal com s'observa en la correspondència de Galceran Martorell amb Berenguer Mercader o viceversa;¹⁸

d) és el mateix Joan Martorell que reporta Melcior Miralles al *Dietari* del capellà del Magnànim, arran de la ja esmentada brega a Dénia de l'any 1466, quan Jaume de Fachs, missatger de València, «pres lo castell [e] lo acomanà a mossèn Johan Martorell». En realitat, aquest esment equivocat deu fer referència a Galceran d'Eslava, però en tot cas aquest «mossèn Johan Martorell» no pot ser l'autor del *TB*, ja que havia mort abans d'abril de 1465;

príncep de Viana. Després veurem que el 1464 ja és a Múrcia.

¹⁷ Els documents 253 i 254 de la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2011: 889-902), reporten minuciosament els termes del conflicte de 1450.

¹⁸ Rubio (2010: 72) atribueix l'absència del referent familiar a la «mala relació» del Martorell procurador de Dénia amb el batle general del Regne.

e) és el mateix Joan Martorell que, com a senyor de vassalls, segons Soler, és convocat a Corts del Regne el 15 de febrer de 1463, al costat de Pere Martorell, que el mateix Soler creu germà del senyor de Beniarbeig, i que tornarà a ser convocat a Corts el 5 de novembre de 1465.

Aquestes dades, suposadament provatòries en tots els casos, mereixen uns aclariments i unes matisacions. En relació a a) i b), cal constatar que el fet que el senyor de Beniarbeig siga presentat sempre, en desenes i desenes d'esments documentals, com a Joan (Soler 2014; Rubio 2015) i que es documente com a casat i pare d'almenys dos fills són indicis més que contundents per a descartar que siga l'autor del *TB*. En relació a c), el tractament de «car oncle» i «car nebot» entre Galceran Martorell i Berenguer Mercader, que no es documenta entre Joan Martorell i Berenguer Mercader, podria respondre a uns possibles vincles entre els dos primers per via matrimonial. Malgrat la dada errònia de Melcior Miralles adduïda a d), el nom de «Joan Martorell» no exclou una referència a l'autor del *TB*. Això sí: és força improbable. L'ús, una vegada més, del nom propi Joan, i no el de Joanot, i el fet de citar-lo quan ja havia mort l'autor del *TB* suggereixen que deu referir-se al senyor de Beniarbeig. Quant a e), el fet de citar Joan Martorell al costat de Pere Martorell pot induir a creure que aquest era el seu germà homònim, però cal descartar-ho, ja que, com ha documentat Rubio (2015), era un altre cavaller d'Alzira homònim. També el fet que en algunes convocatòries a Corts de l'època figure un sol «Joan» Martorell, quan gaudien simultàniament de la condició de cavallers els dos cosins homònims, indueix a pensar que pot tenir algun fonament l'explicació adduïda per Soler, és a dir, que el convocat havia de ser senyor de vassalls. En aquest sentit és raonable deduir que el convocat devia ser el benestant i relativament sedentari senyor de Beniarbeig, senyor de vassalls. Tanmateix, aquesta no sembla una condició per a ser convocat, perquè hi ha altres casos, com el de Galceran Martorell, que no eren o havien deixat de ser senyors de vassalls i són convocats a Corts (Rubio 2015). En la convocatòria de 1459 figuren Galceran, Pere, dos Jaumes Martorell i un sol «*Joanni Martorell*». Així les coses, no es pot identificar un o altre Joan Martorell en aquestes convocatòries en què només se'n consigna un. En tot cas, només podem advertir que en la convocatòria de 1463 figura «mossèn Johan Martorell», i no «mossèn Joanot Martorell». Sembla que és el senyor de Beniarbeig, però no és absolutament segur.

No és fàcil compartir amb Rubio (2010: 71; 2015: 76) el suggeriment que no veu «del todo descartable» que el «*Joanni Martorell*» de la convocatòria del 5 de novembre de 1465 fos l'autor del *TB*, perquè podria explicar-se per la manca d'informació actualitzada sobre la mort de Joanot, set mesos abans, és a dir, per «la dificultad para elaborar las listas con que tropezaba la cancillería».

Descartat també el Martorell de Barcelona, Abel Soler s'inclina a considerar que el veritable autor del *TB* degué viure la major part del temps de redacció de la novel·la (inicis de 1460 a inicis de 1464) a la ciutat de València, i no a Dénia.¹⁹ Devia residir possiblement en la casa paterna, on romania la seua germana soltera Damiata, segons suggereix el ja esmentat plet judicial de 1467 («la dita Damiata estech continuament en la casa e habitació del dit mossén Johan Martorell», Villalmanzo 1995: 546-549), i que és en aquest context on hauria comptat amb la inestimable col·laboració oral del famós corsari Jaume de Vilaragut i Vilanova (c. 1403-1464), senyor d'Albaida (1448-1464), d'Albalat de la Ribera (1437-1452) i d'Alaquàs (1448-1457). Martorell hauria incorporat i reelaborat al *TB* diverses aventures del seu amic –aspecte ja observat per Riquer– i hi hauria recreat escenes i noms de l'entorn familiar i amical d'aquest. Vilaragut no vivia gaire lluny de la cases dels Martorell ni dels Corella, situades en la parròquia de Sant Martí. Totes tres famílies mantenien llaços d'amistat. Com a indicatiu de la seua estreta relació, Soler esmenta el fet que Vilaragut triés com a marmessors testamentaris els mateixos que adoptà la mare de Joan Roís de Corella. La novel·la encara es faria eco de situacions concretes de la València del moment, com ara l'entrada del rei Joan II el gener de 1459, o com les festes que s'hi celebraren amb motiu de la seua estada en la ciutat fins a juny de 1459, ja advertides per Vicent J. Escartí (2011).

Joanot Martorell podria haver començat a redactar l'obra a Gandia, on residia amb el seu germà Jaume poc abans del 3

¹⁹ Soler no addueix l'ordenació per la qual en la convocatòria a Corts de 1463 i en altres d'anteriors només és convocat un dels dos Joans Martorell cavallers. Rubio (2015) tampoc explica per quin criteri només se'n convoca un dels dos, atès que tots dos eren cavallers i habitants de la ciutat de València. El càrrec de procurador d'un senyoriu no implicava, almenys en la praxi real, que s'hi residís permanentment. La impressió, si jutgem pels indicis documentals, és que s'hi devia residir intermitentment. En tot cas, sembla que cap dels dos coprocuradors de Dénia entre 1459 i 1463, Martorell i Riusech, va perdre la seua condició d'*habitator* i de *civis* de la ciutat de València respectivament i que era ací on devien residir no poc temps.

de febrer de 1461, data d'un document en què els dos germans consten com a «*olim habitatores Gandie*» (Soler 2014: 478-480). A València, Joanot solia estar-se en casa de la seua germana Damiata, molt pròxima a l'habitatge de Joan Roís de Corella (1435-1497), situat a la plaça de Sant Jordi. Una proximitat que degué facilitar la presència immediata al *TB* de mots, frases i textos de l'insigne mestre de la prosa artitzada valenciana. La documentació suggereix la residència de Joanot a València, ja que la sentència dictada a Fraga el 9 de febrer de 1461, repetidament adduïda, es refereix a la compareixença davant del rei («*coram maiestate nostra*») dels germans «*Ioannes et Iacobus Martorell*», per instar una demanada contra els hereus de Gonçalbo d'Íxer, comanador de Montalbà –el Kyrieleison de Muntalbà de la novel·la–, i a l'encàrrec de Joan II a Tomàs de Cotlliure –el Tomàs de Muntalbà de la novel·la (Soler 2014)–, perquè resolgués el litigi que ambdós germans plantejaren quan el rei era a València («*maiestate nostra in dicta civitate Valentie personaliter residentem*») (Rubio 2010: 107).²⁰ I, si la provisió dictada per Joan II a Tudela, l'1 de març de 1462 (Rubio 2010: 70), sembla implicar la residència de Joanot Martorell al regne de València, les actuacions de Galceran Martorell en nom de Joanot en dos plets judicials, de 1459 i de 1462, la ratifiquen, ja que l'absència de Joanot del Regne hauria comportat, per imperatiu de la legislació foral, l'assignació d'un curador dels seus béns i drets per part del justícia civil de València, una situació que no consta en cap dels dos plets (Soler 2014: 488). Com tampoc no consta en les demandes de Joana Esplugues (1460-1461) i del governador Pedro d'Urrea (1462) directament adreçades contra el nostre Joanot Martorell.

El nostre novel·lista es trobava a València a principis de 1464, quan empenyorà *Lo Tiran* a Martí Joan de Galba. Potser fou la forma de sufragar les despeses del seu trasllat a Saragossa, on el rei Joan II li signa, el 9 d'abril de 1464, un salconduit perquè ningú destorbés «*Joannotum Martorell, militem*» en l'exercici de les funcions que li encomanà. El guiatge implicava que ningú, i particularment Joan d'Íxer, comanador d'Ènguera i hereu de don Gonçalo d'Íxer, no podia actuar contra ell. La dada suggereix la persistència dels problemes judicials de l'autor del *TB* fins a dates

²⁰ Recordem que, mentre això ocorria a València, el príncep de Viana, des de Sicília, enviava el seu trinxant Joan Martorell a França i que aquest, una vegada complida la seua missió, tornava a Messina, segons podem llegir als docs. 12 i 13 del regest de Torró (2010).

pròximes a la seua mort, que probablement es produí el març o a principi d'abril de 1465.

Per a Soler (2012; 2013), la novel·la remet a l'entorn físic i humà més immediat de Joanot Martorell i la seua onomàstica reflecteix amb alguna deformació («marquès de Pròxita», «marquès de Luçana», «Kirieleison de Muntalbà», «Mont Túber», etc.) noms de famílies nobles i de llocs valencians. Aprofundint en les relacions entre Joanot Martorell i Jaume de Vilaragut, Soler (2014) considera que el nom de l'heroi de la novel·la podria relacionar-se amb els seus significats de «tirà» i de «cabdill» i que l'apel·latiu *Blanc* faria referència a la vila d'Albaida 'la blanca', de la qual era senyor Jaume de Vilaragut. Els personatges literaris derivarien de persones reals. Així, el senyor de l'Escala Rompuda suggeriria Felip Boil de l'Escala. El nom de la princesa Carmesina s'inspiraria en el de la criada homònima de Vilaragut. Els noms del esclau hortolà Galvany i el del fill bord Galeàs remetrien a l'onomàstica real de l'entorn familiar del famós corsari. La Viuda Reposada evocaria una altra vídua, Joana de Centelles, sogra del Vilaragut. I així la resta. Són moltíssimes i ben interessants les propostes de Soler sobre l'omnipresència de Vilaragut i el seu entorn al *TB*, fins al punt que creu que una bona part de l'acció de la novel·la s'inspirà en la geografia humana de la parròquia de Sant Esteve, de València. Dit en paraules de Soler: «molt probablement, el Constantinoble de paper ideat per Martorell fou una transposició literària del barri de Sant Esteve de la ciutat de València: la veritable pàtria literària del roman amorós i eròtic inclòs en el *Tirant lo Blanc*». Ací residien també Isabel de Lloris, «animadora de l'edició del *Tirant* del 1490», i Martí Joan de Galba, que ja hem vist que prestava diners a l'antic corsari, és a dir, el cercle de relacions humanes al bell mig del qual «fou concebut, escrit, llegit i preparat per a la impremta el *Tirant lo Blanc*». El passat i el present de Vilaragut haurien estat, doncs, les principals fonts d'inspiració de Martorell, i no altres models proposats, com Roger de Flor, Geoffroy de Thoisy i János Húnyadi. No és aquesta una proposta menys convincent que les més acceptades per la crítica. Totalment convençut de la seua hipòtesi, Soler ens adverteix contra «la deriva 'europeista' de la recerca sobre la caracterització del personatge central de *Tirant*». En tot cas, les connexions vilaracutenses que Soler hi detecta són una pista de treball que convida els historiadors de la literatura a reconsiderar

alguns dels seus tòpics. Si són certes aquestes connexions, es ressaltaria així amb més nitidesa la importància de les fonts orals en el nostre escriptor, que ja vaig advertir (Ferrando 1993) a propòsit de la possible recreació al *TB* de les escenes carnavalesques al palau ducal de Gandia dels darrers anys d'Alfons el Vell.

A més a més, les recerques de Soler han permès confirmar que el Joan Martorell escrivà de ració del príncep de Viana i missatger del lloctinent Juan de Beaumont només pot ser identificat amb el Joan Martorell, ciutadà de València, oriünd de Gandia, servidor d'Hug de Cardona i després de Joan de Cardona. Aquesta identificació és avalada per la relació d'aquest Joan Martorell, ciutadà de València, amb Miquel Dalmau, també ciutadà de València i doctor en lleis, que va ser un dels principals punts de connexió del príncep de Viana amb València, arran de les gestions per a subvenir a les necessitats econòmiques del desafortunat Primogènit, i un dels principals col·laboradors de Joan de Cardona en l'administració econòmica dels seus dominis senyorials.

Per la nostra part, encara podríem adduir altres detalls i dades que confirmen les connexions entre els Cardona i el príncep de Viana i que completen la biografia d'aquest Joan Martorell, «ciutadà de València», que no és l'autor del *TB*. Ja sabem que, quan el 22 de març de 1460 el príncep es trasllada de la Ciutat de Mallorca a Barcelona amb tres galeres, una de les tres és «la galera de don Johan de Cardona» (Bofarull 1864: 24). Doncs bé, en ella devia viatjar també Joan Martorell. Joan de Cardona figura com un dels marmessors del testament del príncep, i Joan Martorell és un dels testimonis de l'inventari notarial dels seus béns. Una mostra de la privança de Joan de Cardona amb el príncep és que se li assignaren totes les medalles d'aquest. De retruc, aquesta proximitat entre el príncep i Joan de Cardona pot explicar la bona col·locació de Joan Martorell en la casa del príncep. Tant és així que entre els qui havien de rebre pagues pels serveis prestats al Primogènit figuren no sols «*Johanni Marturell*», sinó també els seus possibles familiars «*Johanni Marturell, minori*» i «*Martorell, page*». A l'inventari del Primogènit consta així mateix «lo que és assignat als sotscripts valencians havents ypotheques, és a saber, a mossèn Pere de Castellví, mossèn Berenguer Mercader, bal·le general, mossèn Loys de Montagut, mossèn Johan de Vallterra, micer Miquel Dalmau e

a mossèn Ramon de Pertusa» (Bofarull 1864: 245-246),²¹ llista de noms on destaca, enmig de diversos nobles, misser Miquel Dalmau. És a aquest Miquel Dalmau a qui el príncep de Viana demanà, el 8 de maig de 1460, que es coordinés a València («en aqueixes parts») amb el seu escrivà de ració perquè li aconseguís recursos econòmics. Torró (2010), que extracta un fragment d'aquesta carta (doc. 16), en reproduïx altres tres (docs. 20, 25 i 28), de 1461 i 1462, en què Miquel Dalmau figura com a creditor o intermediari del Primogènit. El document 28, de l'1 de febrer de 1462, dóna a conèixer que el ciutadà Joan Martorell, a València, va recórrer als serveis del notari Joan Toda. Doncs bé, aquest notari, ciutadà de València, era procurador d'Hug de Cardona, i és així com consta en algunes de les tretze ocasions que el documenta la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2009-2011). No pot ser una mera casualitat constatar que Pere de Castellví, senyor d'Alcalalí i de Xaló, un dels nobles que més generosament respongué a la petició d'ajuda econòmica per part del Primogènit, és així mateix un dels col·laboradors més estrets d'Hug i de Joan de Cardona: a l'esmentat diplomata d'Hug de Cardona figura en sis ocasions entre 1448 i 1469, sempre en relació amb tots dos o amb les seues possessions.

Mort el Primogènit, Joan de Cardona va continuar al servei de Juan de Beaumont (1462-1464), però, en cessar aquest, abandonà Catalunya i es traslladà a Múrcia. Ja hi era el gener de 1464, quan Pere el Conestable entrà a Barcelona. Encara que es posà al servei del nou rei dels catalans, i rebé d'ell el títol de comte de Cardona *in partibus*, no tornà a Catalunya, es casà a Múrcia amb Maria Fajardo (1466), filla de l'*adelantado mayor* de Múrcia, Pedro Fajardo, i des d'ací hostilitzà l'infant Joan d'Aragó (Martínez Ferrando 1936: 20-21). Com que Joan de Cardona deixa de documentar-se a Barcelona el gener de 1464, es podria deduir que el seu fidel servidor el va seguir una vegada més, o potser tornà a la ciutat de València. En tot cas, Joan Martorell, major de dies, donzell, habitador de València, que havia actuat com a procurador del príncep de Viana, continuà

²¹ Dec aquestes informacions a Agustín Rubio. Entre els arguments que indueixen a descartar la identificació del Martorell escrivà de ració del Primogènit amb l'autor del *TB* es pot adduir la inversemblança de la presència simultània en la casa del Primogènit del suposat autor del *TB* i la de Joan d'Íxer –conseller i marmessor del príncep–, fill de Gonçal d'Íxer, comanador de Muntalbà, enemic declarat de l'autor del *TB*. Morta el 1479 Agnès de Portugal, mare de Joan d'Íxer, aquest encara continuarà pledejant amb els Martorell.

vinculat als Cardona després de la mort del príncep (Soler 2014: 478). Així, el 27 d'octubre de 1473, Abdulcarim, en nom de les aljames de les valls de Guadalest i de Confrides, de la vila d'Ondara i dels llocs de Benicanena, Beniopa, Benipeixcar, l'Alqueria Nova i el Real [de Gandia], atorgà carta de poder a favor del donzell Joan Martorell, major de dies, habitador de València, perquè pogués carregar censals sobre els susdits llocs.²² Com que tots els mencionats llocs corresponen als senyorijs d'Hug de Cardona al regne de València, la connexió d'aquest Joan Martorell amb Joan de Cardona a penes deixa cap marge al dubte. Ho confirmen, d'una banda, els dènou documents, ja adduïts per Soler i datats entre 1450 i 1456, del citat diplomatarí d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2009-2011), en què Miquel Dalmau apareix en relació amb aquest noble o amb la seua segona esposa, Joana de Cardona, de qui era procurador, i, d'altra banda, els dos censals sobre les aljames de les possessions d'Hug de Cardona carregats a favor de Miquel Dalmau el 1462 i el testament d'aquest, de 30 de maig de 1490, en què es preveu el repartiment dels censals anteriors.²³

És cert que Soler no ha aportat cap document que confirme que Joan Martorell, procurador dels comtes de Dénia, és senyor de Beniarbeig i Benicadim.²⁴ Tampoc no ha pogut presentar cap document que avale directament la presència habitual de l'autor del *TB* a València entre 1458 i 1464 ni les seues relacions concretes amb el darrer Joan de Vilaragut, ja resident a València. I és també cert que en algun cas ha adduït o interpretat a tort algun document secundari (Rubio 2015). Aquesta circumstància, així com algunes deduccions excessivament intuïtives (Garcia-Oliver 2013), no invaliden, però, la validesa i la coherència de la seua hipòtesi, que en realitat és la tradicional: la d'un Joanot Martorell resident habitualment a València, almenys els darrers cinc anys de la seua vida, que, dotat d'una extraordinària capacitat narrativa i malgrat viure en l'adversitat i en situació d'extrema pobresa, encara trau forces per a elaborar una obra inspirada en bona part en fonts orals.

²² Ja en donava notícia *Ondara en la història*, www.ondara.cat, a Fonts arxivístiques sobre Ondara: Arxiu Històric Nacional. Secció Noblesa. Arxiu dels ducs d'Osuna, consultat a 20-VIII-2012.

²³ Vegeu la nota anterior.

²⁴ Els documents 253 i 254 de la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona, publicada per Garcia-Oliver et alii (2009-2011: 889-902) el presenten reiteradament així.

Certament, es podran relativitzar algunes de les propostes d'identificació entre personatges reals i personatges literaris fetes per Soler. Així, per exemple, no cal remetre Galeàs i Galvany a l'onomàstica real de l'entorn familiar de Vilaragut: són noms que trobem presents a la llegenda artúrica, possible font d'inspiració de Vilaragut per a batejar fill i esclau, si és que no els va adoptar per influència de Martorell molt abans de la redacció del *TB*. No és fàcil tampoc compartir amb Soler el suggeriment que el títol de la novel·la, *Tirant lo Blanc*, podria evocar l'actuació 'tirànica' de qui era senyor d'Albaida 'la blanca': ni Tirant s'hi comportà com un tirà, ni la majoria dels valencians no arabòfons devien ser conscients de l'etimologia d'Albaida. Ara bé, les seues recerques són molt valuoses i la major part de les seues propostes interpretatives, ben raonables i acceptables. Per això em quede amb la convicció que Soler ha sabut formular la hipòtesi més realista i convincent sobre la veritable identitat del darrer Joanot Martorell autor del *TB*.

3. A tall de conclusió

Les investigacions de Jaume Torró, Agustín Rubio, Vicent Escartí i Abel Soler i les anàlisis crítiques de Mateu Rodrigo, Ferran Garcia-Oliver i Antoni Furió han permès avançar considerablement en la coneixença de la història cultural de la Corona d'Aragó dels anys cinquanta i seixanta del segle XV i de la biografia del Joanot Martorell dels anys 1458-1465.

Les teories més o menys brillants són com un castell d'arena que s'ensorren quan manquen d'un suport documental mínimament contrastat o quan supediten la documentació a uns principis teòrics que menystenen la complexitat dels fets culturals i històrics o que es contaminen de prejudicis ideològics. La hipòtesi de Torró, altrament rica en suggeriments, pateix d'aquests defectes. I fóra bo que s'imposés l'autocrítica.

No es pot fer història literària al marge de la història social i cultural. Rubio encerta plenament a situar Joanot Martorell en el context polític i literari de la València de l'època i a assenyalar els estrets vincles del nostre escriptor amb la cort saragossana del rei de Navarra i després d'Aragó, Joan II. Ha il·luminat així una parcel·la important de la història del nostre país. Només se li podria qüestionar la identificació, discutible però fecunda, entre l'autor del

TB i el Joan Martorell, cavaller i procurador dels comtes de Dènia. Tanmateix, ell la presenta com una hipòtesi, que està disposat a revisar davant la contundència provatòria d'una documentació contrastada.

Les anàlisis d'Abel Soler no sols confirmen les bases documentalment errònies de la hipòtesi de Torró sinó que fan projectar seriosos dubtes sobre la proposta d'identificació entre l'autor del *TB* i el Joan Martorell procurador de Dènia sostinguda per Rubio Vela. Així i tot, la seua hipòtesi no és incompatible amb certs plantejaments de la de Rubio pel que fa a les connexions de Joanot Martorell amb els Sandoval. Una qüestió ben diferent de Riquer a advertir Martí no mancat d'una cosa ben diferent és dilucidar l'abast de la influència de Jaume de Vilaragut com a font d'inspiració de Joanot Martorell, tasca ara com ara difícil, ja que la hipòtesi de Soler descansa sovint en intuïcions raonables que no sempre es dedueixen clarament de documentació adduïda. En tot cas, la seua proposta de relacionar la biografia de Jaume de Vilaragut amb el *TB*, que ja va intuir Martí de Riquer, sembla ben fonamentada en molts aspectes.

S'imposa, doncs, la necessitat de prosseguir unes recerques que menen a un millor coneixement de la vida cultural de la Corona d'Aragó i, en concret, del regne de València als anys centrals del segle XV, i que, sense apriorismes teòrics ni prejudicis ideològics, permeten escatir qui fou el veritable Joanot Martorell dels anys 1458-1465 autor del *TB*. Exclosa definitivament la possibilitat que l'autor del *TB* pugui ser l'escrivà de ració del príncep de Viana, la paraula definitiva la tenen encara els documents i les interpretacions que s'hi acorden amb objectivitat i rigor. En qualsevol cas, serà necessari distingir molt clarament entre constatacions documentals i hipòtesis interpretatives. Però ara com ara la hipòtesi més plausible és la de Soler.

Obres citades

Sigles:

AILLC: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes

BRALB: Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

CICA: Corpus Informatitzat del Català Antic

CVC: Consell Valencià de Cultura

IAM: Institució Alfons el Magnànim

I(I)FV: Institut (Interuniversitari) de Filologia Valenciana

PAM: Publicacions de l'Abadia de Montserrat

PUV: Publicacions de la Universitat de València

UA: Universitat d'Alacant

UB: Universitat de Barcelona

UJI: Universitat Jaume I

UV: Universitat de València

ALEMANY FERRER, Rafael (1997): «La reutilització de les fonts en el *Tirant lo Blanc*», *Caplletra*, 23, 11-26.

ÁLVAREZ PELLITERO, Ana María (ed.) (1993): *Cancionero de Palacio. Ms. 2653. Biblioteca Universitaria de Salamanca*, Salamanca, Junta de Castilla y León.

AUFERIL, Jaume (2010): «Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XVI», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 61, 5-21.

ANNICHIARICO, Anna Maria (1996): *Varianti corelliani e 'plagi' del 'Tirant': 'Achille e Polissena'*, Fasano di Brindisi, Schena, Biblioteca della Ricerca..

BADIA, Lola (1993): *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV: Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València / Barcelona, IFV / PAM.

BARBERÀ, Jean-Marie (ed.) (1997): *Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context. Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanc': l'albor de la novel·la moderna europea. Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques / IIFV / PAM.

BELTRAN, Vicenç (2012): «Don Ferrando», rei «spectant». *La connexió portuguesa del <Tirant>*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

- BOFARULL, Manuel de (1864): *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, tom XXVI, Barcelona.
- BROSSA, Maria, Joaquim RAFEL i Teresa CABRÉ (1983): '*Tirant lo Blanc*'. *Text i concordances completes*. Projecte «Prospecció Automàtica de Textos Catalans», Barcelona, UB.
- CABANES PECOURT, María Desamparados (1978-1985): «La diplomática y la literatura valenciana: *Tirant lo Blanch*», *Anales de la Academia de Cultura Valenciana*, 63, 83-105.
- CALVO RIGUAL, Cesáreo (1993): *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del 'Tirant lo Blanch'*, tesi doctoral, València, UV.
- CASANOVA HERRERO, Emili (1994): «Llengua popular i llengua col·loquial al *Tirant lo Blanch*», *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, VIII. València / Barcelona, Departament de Filologia Catalana UV / AILCC / PAM. Biblioteca Abat Oliba, 143, 119-138.
- (2008): «Les anotacions lingüístiques en les edicions d'Albert Hauf», en Josep E. RUBIO i Emili CASANOVA (eds.), *Petit homenatge a un gran mestre. Homenatge al professor Albert Hauf*, València, Denes, 183-215.
- CHINER GIMENO, Jaume J. (1993): *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un manuscrit del Tirant lo Blanch)*, Alcoi, Marfil. Col·lecció Universitas, 4.
- CHINER, Jaume-Josep i Jesús VILLALMANZO (1992): *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ajuntament de València.
- CORPUS INFORMATITZAT DEL CATALÀ ANTIC (2011): Joan TORRUELLA (dir), Manuel PÉREZ SALDANYA, Josep MARTINES i Vicent MARTINES (selecció de textos): <http://lexicon.uab.cat/cica>.
- COLOMINA, Jordi i Josep MARTINES (1992): «Una mica d'onomàstica del *Tirant lo Blanc*», *Actes del XVI Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Castelló de la Plana, Societat d'Onomàstica, 543-553.
- COLÓN, Germà (1991): «La llengua a l'època del *Tirant*», en COLÓN, Germà i altres, *Literatura valenciana del segle XV. Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*, València, CVC, Sèrie Minor, 6, 9-35.
- (1993): «Problemes lingüístics entorn del *Tirant lo Blanc*». *Actes del Symposium 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Quaderns Crema, Assaig, 14, 223-59 [Reedició: COLÓN, Germà (1997): *Estudis de*

- filologia catalana i romànica*. València / Barcelona, IFV / PAM. Biblioteca Sanchis Guarner, 36, 13-37]
- (1999): «Entre el *Cartoixà* de Corella i el *Tirant*», en MARTINES, Vicent (ed.): *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, 125-132.
- (2011): «La llengua del *Tirant*. Algunes qüestions», en COLÓN, Germà (ed.): *Els escriptors valencians i la llengua autòctona dels segles XIV i XV*, Castelló de la Plana, UJI, 99-107.
- COLÓN, Germà i Antoni FERRANDO (2011): *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió*, València / Barcelona, IIFV / PAM.
- COROMINES, Joan (1954): «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell», *Homenatge a Carles Riba*, Barcelona, 168-184 [Reedició: Joan COROMINES (1971): *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor, El Pi de les Tres Branques, 363-378].
- ESCARTÍ, Vicent Josep (2011 a): «Les lectures de Joanot Martorell», en MARTINES, Vicent (ed.): *'Tirant lo Blanch' poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, Gandia, Ajuntament de Gandia / UA, 31-36.
- (2011 b): «La representació social del poder i la festa al <Tirant> i a la cort dels Borja», en BELLVESER, Ricard (coord.): *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, IAM, 223-280.
- (2012): «Els capítols de nomenament de Joanot Martorell com a procurador del comtat de Dènia. Una aportació a la controvertida identitat de l'autor del *Tirant*», *Estudis Romànics XXIV*, 389-403.
- (2015): «La scrittura nel *Tirant lo Blanc*: usi e rappresentazione», en BABBI, Anna Maria Babbi i Vicent J. ESCARTÍ (eds.): *More about 'Tirant lo Blanc'. Més sobre 'Tirant lo Blanc'*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 53-67.
- FERRANDO, Antoni (1989): «Entorn de la llengua del *Tirant lo Blanc*.» *Saó*, 115. *Homenatge al 'Tirant'*, 24-26.
- (1993): «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», en ALEMANY, Rafael i altres (eds.): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, València / Barcelona, UA / UJI / UV / PAM. Biblioteca Abat Oliba, 125, 25-68.
- (1999): «El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern», *Caplletra*, 27, 109-136.

- (2011): «*Curial i Tirant cara a cara*», en BELLVESER, Ricard (coord.): *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, IAM, 415-449.
- (2012) «Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)», *eHumanista*, 22, 623-668. [Versió impresa: COLÓN, Germà (ed.), *Els escriptors valencians del segle XV*, Castelló de la Plana, UJI, 2013, 139-191].
- FURIÓ, Antoni (2013): «Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers. Escriptura, orgull de classe i autoria del *Tirant*», *eHumanista/IVITRA*, 4, 150-164.
- FUSTER, Joan (1993): «Consideracions sobre el *Tirant*», en ALEMANY, Rafael i altres (eds.): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, València / Barcelona, UA / UJI / UV / PAM, Biblioteca Abat Oliba, 125, 5-23.
- GARCIA-OLIVER, Ferran i altres (eds.) (2009-2011): *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, tres volums, València, PUV.
- (2013): «Joanot i Ausias», *eHumanista/IVITRA* 4, 201-219.
- GUIA I MARÍN, Josep (1996): *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del 'Tirant lo Blanc'*, Catarroja / Barcelona, Editorial Afers.
- (1998): *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle XV*, València, Edicions 3 i 4.
- (2003): «Dades documentals d'interès literari (València, segle XV)», en COMPAGNA, Anna Maria i altres: *Atti del VII Convegno Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, I, Napoli, Liguori Editore, 201-221.
- HAUF, Albert (1993): «Algunes qüestions que planteja la connexió corelliana», en ALEMANY, Rafael i altres (eds.): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, València / Barcelona, UA / UJI / UV / PAM, Biblioteca Abat Oliba, 125, 69-116.
- (2011): «Tirant lo Blanc», en HAUF, Albert (coord.): *Panorama crític de la literatura catalana*, vol. II, Edat Mitjana, Segle d'Or, Barcelona, Vicens Vives, 204-264.
- HAUF, Albert i Vicent ESCARTÍ (eds.) (1990): Joanot Martorell (Martí Joan de Galba), *Tirant lo Blanch*, 2 volums, València, Generalitat Valenciana.
- HAUF, Albert (coord. i ed.) i ESCARTÍ, Vicent (ed.) (2005): Joanot

- Martorell (Martí Joan de Galba), *Tirant lo Blanch (València 1490) / Tirante el Blanco (Valladolid 1511)*, 2 volums i CD-ROM, amb Concordances lematitzades, índex i revisió del text a cura d'Anna Isabel PEIRATS, València, Editorial Tirant lo Blanc.
- INDINI, Maria Luisa i Vincenzo MINERVINI (1990): «Il viaggio di *Tirante*. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco», *Romanica Vulgaria*, 12, 5-66.
- MARINESCU, Constantin (1954): «Du nouveau sur Tirant lo Blanc», *Estudis Romànics*, 4 (1953-1954), 137-203.
- (1979): «Nouvelles recherches sur *Tirant lo Blanc*», *Estudis Universitaris Catalans*, 23, 401-424.
- MARTINES PERES, Josep (2010): *L'anomenat 'lo neutre'. L'expressió de l'abstracció en català. Una aproximació diacrònica*, Alacant / Barcelona, IIFV / PAM, Biblioteca Sanchis Guarner, 72.
- (2011): «L'article definit masculí abstracte en les codes de les oracions comparatives de desigualtat en català antic», en DE BENEDETTO, Nancy i Ines RAVASINI (eds.): *Da Papa Borgia a Borgia Papa. Letteratura, lingua e traduzione a Valencia*, Lecce, Pensa Multimedia Editore, 221-244.
- MARTINES PERES, Vicent (1997): *El 'Tirant' poliglota: estudi sobre el 'Tirant lo Blanc' a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels segles XVI-XVII*, Barcelona, PAM.
- MARTINES PERES, Vicent (ed.) (1999): *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Editorial Marfil.
- 'Tirant lo Blanch' poliglota (1511-2011). *Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, (2011): Gandia, Ajuntament de Gandia / UA, 31-36.
- MARTÍNEZ, Francesc (1916): *Martín Juan de Galba, coautor de 'Tirant lo Blanch'*, València, Hijos de Francisco Vives Mora.
- MARTÍNEZ, Tomàs (1998): *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*, València / Barcelona, IIFV / PAM, Biblioteca Sanchis Guarner, 42.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernest (1936): *Pere de Portugal, rei dels catalans, vist a través dels registres de la Reial Cancelleria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTOS, Josep Lluís (2001): *Fonts i seqüència cronològica de les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, Alacant, Departament de Filologia Catalana, UA.
- MIRALLES, Carles (1997-1998): «Raons de Mirra en boca

- d'Esperança: sobre un plagi de Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*», *BRABLB*, 37, 141-147.
- MORAN, Josep (2002): «La família Gualba i el *Tirant lo Blanc*», *Llengua i literatura*, 13, 7-30.
- PEÑARROJA TORREJÓN, Leopoldo (1991): «Sintaxi i lèxic en el *Tirant lo Blanch* (Del valencià quatrecentista al valencià modern)», en COLÓN, Germà i altres (eds.): *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*, València, CVC, Sèrie Minor, 6, 37-66.
- PERERA I PARRAMON, Joan (1986): «Contribució a bestudi de les preposicions en el *Tirant lo Blanc*», *Llengua & Literatura* 1, 51-109.
- (1987): «Contribució a l'estudi de les preposicions en el *Tirant lo Blanc* (segona part)», *Llengua & Literatura*, 2, 19-66.
- (1995): *Edició crítica del 'Tirant lo Blanc'*, tesi doctoral, Barcelona, UB.
- PUJOL, Josep (2002): *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curial / PAM.
- RENAU, Xavier (1991): «Martí Joan de Galba. Vida i llinatge», *Serra d'Or*, 375 (març), 46-48.
- RIBA I CIVIL, Alexandre (2005): *Homogeneïtat d'estil en el 'Tirant lo Blanc'*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.
- RIBA, Àlex i Josep GINEBRA (2000): «Riquesa de vocabulari i homogeneïtat d'estil en el *Tirant lo Blanc*», *Revista de Catalunya*, 152 (juny), 99-118.
- RIQUER, Martí de (ed.) (1947): Joanot Martorell i Martí Joan de Galba. *Tirant lo Blanc*, Barcelona, Selecta.
- RIQUER, Martí de (1990): *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Quaderns Crema, Assaig, 8.
- (1992): *'Tirant lo Blanch', novela de historia y de ficción*, Barcelona, Sirmio, Biblioteca General, 13.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (2012): «Ressenya» a Agustín Rubio Vela, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant* (2010), *Estudis Romànics*, 24, 632-637.
- (2013): «La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV», *Caplletra. Revista internacional de Filologia*, 54, 261-267.
- (2016): «Ressenya» a Abel Soler Molina, *El corsari Jaume de*

- Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el 'Tirant lo Blanc'* (2013), *Estudis Romànics*, 38.
- (ed.) (2011): Melcior Miralles. *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, València, UV.
- RUBIO VELA, Agustín (1998-2003): *Epistolari de la València medieval*, 2 volums, València / Barcelona, IIFV / PAM.
- (2010): *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, València: Gráficas Papallona, 2010. Edició electrònica: <http://bib.cervantesvirtual.com>.
- (2011): «Se escribió el *Tirant lo Blanch* en la corte barcelonesa del príncipe de Viana? Notas de crítica documental en torno a un espejismo literario», *eHumanista*, 19: 345-356. [Versió catalana: «Es va escriure *Tirant lo Blanch* en la cort barcelonina del príncep de Viana? Notes de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari», en MARTINES, Vicent (ed.): *'Tirant lo Blanch', poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, Gandia, Ajuntament de Gandia / UA, 15-22].
- (2013 a): «L'escrivà de ració del príncep de Viana i l'autoria del *Tirant lo Blanch*. Notas de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari», en COLÓN, Germà (ed.): *Els escriptors valencians del segle XV*, Castelló de la Plana, UJI, 109-137.
- (2013 b): «El condado de Dénia en tiempos del *Tirant*. A vueltas con la identidad de Joanot Martorell», *eHumanista*, 23, 557-604.
- (2015): «Sobre Joan Martorell, senyor de Beniarbeig, y otros casos de homonimia en el siglo XV valenciano. Notas de archivo y observaciones metodológicas», *Scripta*, 5, 52-92.
- SKUBIC, Mitja (1989): «L'estructuració de l'oració composta en el *Tirant lo Blanc*», *Linguística*, 29, 137-145.
- SOBREQUÉS I CALICÓ, Jaume (1975): *Catálogo de la cancillería de Enrique IV de Castilla, señor del Principado de Cataluña (lugartenencia de Juan de Beaumont)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SOLER MOLINA, Abel (2012): «Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el 'Tirant lo Blanc' (1460-1464): Barcelona, Dénia o València?», *eHumanista*, 22, 598-622.
- (2013): *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el Tirant lo Blanc*, 2 volums, València, IAM, Diputació de València, Col·lecció Estudis Universitaris, 133.
- (2014): «Joanot Martorell, «cavaller habitador de la ciutat de

- València». Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*», *eHumanista/IVITRA*, 5, 467-502.
- (2015): «La relació de Martorell a la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*», en BABBÌ, Anna Maria i Vicent J. ESCARTÍ (eds.): *More about 'Tirant lo Blanc'. Més sobre 'Tirant lo Blanc'*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 35-52.
- TORRÓ, Jaume (2001): «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, 163, 97-123.
- (2000): «Joanot Martorell, escrivà de ració», *L'Avenç*, 273 (octubre), 12-18.
- (2006 a): «La doble autoría de *Tirant lo Blanc* o un colofón y la estilística», *Revista de Erudición y Crítica*, 1, 75-82.
- (2006 b): «El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodes del *Tirant lo Blanc*», *Mot so razo*, 5, 29-40.
- (2010): «Els darrers anys de Joanot Martorell (Regest documental presentat al Congrés Internacional 'Tirant lo Blanch' – 520 Anys (1490-2010), el 17 de setembre de 2010». Edició electrònica: <http://www.narpan.net>.
- (2011): «Els darrers anys de Joanot Martorell, o en defensa del 'Tirant', la novel·la cavalleresca i la cort», en BELLVESER, Ricard (coord.): *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, volum II, València, IAM, 573-599.
- (2012): «Només hi ha un Joan Martorell documentat amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell)», *Tirant*, 15, 19-32.
- TRENCHS ÓDENA, José (1982): «La cancelleria de Enrique IV, rey de Cataluña (1462-1464): unas notas», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1, 195-206.
- VILLALMANZO, Jesús (1995): *Joanot Martorell. Bibliografía ilustrada y diplomataria*, València, Ajuntament de València.
- VILLALMANZO, Jesús i Jaime J. CHINER (1992): *La Pluma y la Espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ajuntament de València.
- WHEELER, Max (1980): «Estar i anar amb gerundi en *Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*», *Estudis Romànics*, XVI (1971-75), 21-40.
- WITTLIN, Curt J. (1989): «La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries Troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*», en FERRANDO, Antoni (ed.): *Segon Congrés Internacional de la*

Llengua Catalana (VIII àrea, 7, *Història de la Llengua*), València, IFV, 751-57.

- (1990): «Pistes per a descobrir canvis introduïts per Martí Joan de Galba en el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell», *Afers*, 10, 313-327.